Тувинская республиканская библиотека им. А. С. Пушкина

Республиканың нийтилел эрги-чаазы

Солун 1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

ШЫН

№ 187 (14909) 1992 чылдың сентябрь 26, суббота

Солунга ат салган шагы 23.45 Чагыдар өртээ 10 көп. Садар өртээ 1 рубль.

Кыштаглааткын-шыңгыы шылгалда: аңаа белеткел кандыгыл?

ХЫНАМЧАЛЫГ БЕЛЕТКЕНИР

1991-1992 чылдың кыштаглаашкыны бистин республиканың малчыннарына, көдээ ажыл-агыйын удуртукчуларына, специалистеринге кончуг берге шылгалда болган.

Эрткен чылда мал чемин четчири-биле белеткеп албаанывыстан кышкы үеде дыка хөй колхоз, совхозтарның удуртукчулары мал чеми дилеп, республиканың девискээринден база Саян ындындан «алдын» өртектиг сиген, силос, чарба, сула садып ап, малды «дугуй кырындан» чемгерип тургаш, кышты арай деп ашты. Ол кышкаш мал кыштаар кыштагларны, фермаларны, кажааларны, үгектерни, кудуктарны чоогуур үезинде септеп албаанывыстан республиканың кайы-даа ажыл-агыйындан хөй мал чудап өлүп, дыка улуг каражага таварышканывыс кымга-даа чажыт эвес.

1992 чылдың 8 айларында республиканың колхозтары, совхозтары 3469 тонна сүт үдүрген, 1991 чылдың 8 айларында үдүрген сүттен кудулаан. Эт — 3238 тонна эвээш болган. Ооң улам-ындан күрүнеге садып турар эт, сүттүң хемчээли эрткен чылдың бо үезинден база эвээжээн.

Эт, сүт үдүрерни Өвүр, Сүт-Хөл, Чаа-Хөл, Чөөн-Хемчик районнарның ажыл-агыйлары дыка кудуладган. Оон-биле чергелештир 1991 чылдың сентябрь 1-де турган малдың баш санын 1992 чылдың сентябрь 1-де байдал-биле деннээрге, бода мал —13,5 хуу, оон иштинде төрүүр инектер — 7,8 хуу, хой, өшкү — 20,3 хуу, чылгы—5,7 хуу эвээжээн. Малдың баш санының эвээжеп турарының код чылдагааны болза малдың өлүп хораар чоруунуң уламчылап турары болур. Мөнгүн-Тайга, Барыын-Хемчик, Өвүр, Сүт-Хөл, Эрзин районнарның колхоз, совхозтарындан 1991-1992 чылдың кыштаглаашкын үезинде хөй малдың өлүп хораанын чугаалаарга-ла четчир.

1991-1992 чылдың кыштаглаашкыны мындыг берге байдалга эрткен. Ынчалзажок оон чогуур түннелди бо хүннерге чедир үндүрбейн турары районнарда көдээ ажыл-агый эргелелдериниң база колхоз, совхозтарның удуртукчуларының негелде, бот-харысалга чугун хөргүзүп турар.

1992-1993 чылдың кыштаглаашкынынга республиканың ажыл-агыйлары 91 мүң бода, 800 мүң шээр малды, 300 мүң дагааны, 45 мүң чылгы, теве, ивини киирер. Ынчангаш ол бүгү малды кыштадырынга херек 480 бода мал кажааларын, хой, өшкүнүң — 2430 кажаазын септеп, чылыглап белеткээр ужурлуг бис. Ол кышкаш малчыннар, кадарчылар, саанчылар чурттаар 4070 бажыңны, 1175 чунар-бажыңны, сүт-бараан фермаларында столоваяларны, буфеттерни, эмнелге пунктуларын октябрь 1-ге чедир септеп белеткээри эргежок чугула. Ынчалзажок мал кажаалары-даа, сүт-бараан фермалары-даа кышка долузу-биле белеткеттинмээн.

Бистин республикада бир баш чижеглээн малга 16 центнер чем единицазы херек турда, ооң үгле 23,1 хуузу сентябрь 18-ке чедир белеткеттинген бооп турар. Ынчангаш ниитиниң малынга четчир мал чеми белеткеттинмээн болганда, колхоз, совхозтарның удуртукчулары кышкы одарларны эки ажыглап, бар мал чемин эки камнап, бөдүүн чемнерни хээндектеп, чарбалап, кашалап, чудаң хайындырып бээри-биле бар кормоцехтерни, кухняларны ажылдадыры хүннүң база бир кол айтырыы болур ужурлуг.

Кышкы үеде малды сүт-биле үзүктел чок хандырары база бир чугула айтырыг. Республиканың ажыл-агыйларында 560 кудук, сүг чылдар 2530 доскаар, сүг сөөртүр 230 машина, трактор сөөртүр 37 доскаар бар.

Эрткен кыжын багай белеткелинден хөй малды өлүрүп хораткан хирезинделе, Сүт-Хөл, Мөнгүн-Тайга, Тес-Хем, Барыын-Хемчик, Эрзин база өске-даа районнарның колхозтарының, совхозтарының шээр малының кыштагларында ам-даа чедир кылдынмаан ажылдар хөй бооп турар.

Сентябрь 18-те алдынган медээ ёзугаар республикада белеткеттинген мал чеминиң хемчээли мындыг янзылыг бооп турар:

Сиген — 80187 тонна азы планның 50 хуузу.

Сенаж — 36972 тонна азы планның 34 хуузу.

Витаминиг сиген далганы—417 тонна азы планның 12 хуузу.

Силос — 112485 тонна азы планның 46 хуузу.

Ниити белеткээн мал чеми, чижеглээн бир башка онааштыр 4,1 центнер чем единицазы болуп турар. Негеттинери 16 центнер болгай.

Шээр малдың тарып боозадылгазы, сула эдержилгези бистин республиканың ажыл-агыйларынга август төнчүзүнде эгелээн. Бо чылын план ёзугаар эдержилгеге база тарып боозадылга — 402 мүң хой кирер, 140 мүң хойну — 103 пунктуларга тарып боозадыр ужурлуг. Бо чугула кампанияны эки шынарлыг эрттирер дээш республиканың уксажылдыг каттыжышкыны август 6-дан 23-ке чедир төп болгаш барыын зоналарга семинарларны зоотехник-селекционерлер болгаш мал тарыыр осеменаторлар-биле эрттирген.

Малды тарып боозадыр ажыл Улуг-Хем районнуң колхоз, совхозтарында эки белеткелден үүгээр чоруп турар, ынчалза-даа «Арысқан», «Ак-Тал» совхозтарның белеткели багай болган. Кызыл районнуң «Тиилелге», Бин-Хем районнуң «Өөк» совхозтарда 2-2 пунктулар үүгле 10-12 хонук ажылдаан, а норма ёзугаар 35-40 хонук болур ужурлуг.

Танды районнуң «Сосновское», «Революцияның чалбыжы», Тока аттыг, «Россия», «Межегей» совхозтары август 10-га чедир тарылга пунктуларын белеткеп албаннар, а «Коммунизмниң херели» совхоз хойну тарып боозадырындан шуут-ла ойталаан, үре өртээ улуг дээш.

Бо ажыл Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл, Кызыл районнарның ажыл-агыйларында база-ла организас чок эгелээн. Ол хире чугула ажылды мындыг байдалга эгелээш, оон эки түннел манаары чөгенчиг. Оны бадыткаары-биле бир чижекти көргүзейн, 1992 чылдың 6 айның 1-те чедир республиканың колхоз, совхозтары — эрткен чылдың ол үезинге деннээрге, 70 мүң 460 аная, хураганны чедир albaan.

Ынчангаш бо арткан хүннерде ниитиниң малын кыштаан хүр-менди ажырар дээш, ооң продуктулуг чоруун эвээжетпес дээш кызып ажылдаары бистен негеттинип турар.

Маадыр-оол СҮРҮН-ООЛ.
Көдээ ажыл-агый министерствозунуң зоотехнигги.

ЧУРУКТА: Тес-Хемниң «Чодураа» совхозта хойну Девүт Сарыг-ооловиң Бугалдай моон мурнуунда чылдарда мал ажылынга бригадирлеп, школага башкылап, хөй чылдарда ажылдаан дуржулгалыг ажыл-ишчилериниң бирээзи.

Кызылдың көдээ ажыл-агый техникумун база чедиишкинниг дооскан бо ажылишчи специалист хөй баш хойларны хүлээп ап, малчыннай берген. Кыштаар черин белеткеп алган. Малга бээр чээрби ажыг тонна сигенни база кезип, сараатталаан. Чайын малын семиртип, одарладып алган.

Ынчангаш кыштаглаашкын аная коргунчуг эвес.

Охемчик ОНДАРНЫН тырттырган чуруу.

ҮЕ-ХУУСАА ЧЕДИШПЭЭН

Хуужудулга чектериниң дугайында кандыг-даа чугаалар чоруп турар. Ону ап алгаш чогум хайнаар аппаар, чүнү канчаарын улус билбейн турар. Черле ынчаш чектерни алырының-даа, оларны ажыглаарының-даа талазы-биле билдинмес айтырыглар хөй. Ынчангаш чоокта чаа хуужудулга чектерни алырының талазы-биле черчерлерде ажыл канчаар тургустунганының талазы-биле Тыва Республиканың Чазаның селектор хуралы болуп эрткен.

Чектер алыр кижилернің даңзыларын тургузарын сентябрь 25-ке чедир узадып каан турган. Ынчалза-даа бо үе иштинде бүгү-ле белеткел ажылдарын чорударынга үе чедишпейн барган. Чамдык районнарда ажыл харын-даа чаа эгелеп турар болган. Чижээлээргe, Эрзин районнуң 9 мүң чурттакчыларының чартыы безин селектор хуралы эртип турган үеге чедир (сентябрь 23-те) бүрүткелди эртип albaan болган. Шак ындыг байдал Бай-Тайга болгаш өске-даа районнарда тургустунган.

Чер-черлерде хуужудулга чектерин алырының талазы-биле комиссияларны тургускан-даа болза, олар кончуг оожум ажылдап турар. Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың Чарлыы турбуже, хуужудулга чектерин үлээр болгаш шыгжаар өрээлдерни үндүрүп бээриниң айтырыглары багай шиитпирлеттинип турар. Ынчалза-даа үгле районнарда-даа эвес, найысылалда база ындыг. Чижээ, Тыва Ажаалга банкызының удуртукчу даргазы В. Н. Ооржактың чугаалааны-биле алырга, чонга ваучерлерни үлээринге херектиг 12 мүң ажыг дөрбелчин метр шөлдүг өрээлдер негеттинип турар. Ынчалза-даа Кызыл хоорайның эрге-чагыргалары ооң иштинден үүгле 227 дөрбелчин метр шөлдүг бээрин аззап турар, а ооң безин амдыызында 50 дөрбелчин метр шөлдүг өрээлдерни алган.

Ынчап-даа турар болза, Ажаалга банкызы хуужудулга чектерин өй-шаанда болгаш шынарлыг, артык хөлзээзин чокка чонга үлеп бээр деп сорулгалыг. Чек алыр кижилернің даңзылары Ажаалга банкызынче октябрь 1-де кирер болза, олар үш хонгашла чектерни үлеп эгелей бээр.

Шынында Ажаалга банкызынга белеткед ажылдары чорударынга 15 хонукту берип каан турбуже, азы өскээр чугаалаарга, бүгү даңзылар сентябрь 15-те кирер ужурлуг турбуже, бистиң улустуң ооал ажылындан банк ажылдакчылары үүгле үш хонук дургузунда белеткеннип четтигерин планнаан.

База бир бичии үүл. Чектер үлелгезин алфавит ёзугаар чорудар. Үлелге пунктуларынга ону чорударда хөй мөөнежишкин болдурбас дээш кызыдып турары ол.

Бистиң корр.

БИР ШАК СОҢГААРЛАДЫР

Россия Федерациязының Чазааның үе-шак санаашкынын тургузарының чурумун ёзугаар 1992 чылдың сентябрь 27-де «чайгы» үеним шак санаашкыны доостур. Ынчангаш оон-биле холбаштыр 1992 чылдың сентябрь 27-де 03 шакта Россия Федерациязының бүгү девискээрлеринге шакты 1 шак атказарладыр дээрзин Россияның Күрстандарты дыңнаткан.

(РосИТА — СЧТА).

ДЭЭДИ СОВЕТКЕ УЖУРАЖЫЛГА

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазының оралакчызы, репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының даргазы М. С. Козлов «Мемориал» ниитилелдин төлээлекчилери-биле ужурашкан.

М. С. Козлов репрессияларга таварышканнарны агартыр талазы-биле республика комиссиязының сөөлгү үеде чорудуп турар ажылын чыылганнарга таныштырган. Тыва Республиканың Дээди Совединин он чедиги сессиязының шиитпирин ёзугаар политиктиг репрессияларга С. К. Токаның киржип-киришпейн турганының фактыларын хынаарын республиканың прокуратуразы уламчылап турар. Ол ажылдың кайы хире чоруг турарының дугайында айтырыгны комиссийның хуралынга октябрь айда чугаалажырын ол дыңнаткан. Бооладып шиитпирген кижилернің шаажылаткан болгаш ажааган черлерин тывар хемчеглерни уламчылап турар. Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилернің Тураскаал хүнүн октябрь 30-де эрттиреринге белеткел ажылдары чоруп турарын дарга чугаалаан.

Ужуражылгага М. Б. Достакоол, М. Б. Кенин-Лопсан, М. А. Шур-оол, Н. Л. Күнчүн, А. Н. Балажык, В. С. Салчак болгаш өскелер-даа чүве чугаалаан. Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның тураскаалының дугайында айтырыгны чугаалажырынга сессия эки белеткел ажылын чорутпаанын, Тыва Республиканың Президентизи Ш. Д. Ооржактың сессияга чугаазында төөгү талазы-биле чамдык хажыдыышкыннар барын олар демдеглээн. Ол кышкаш сессияның үндүрген шиитпиринге таарзымайн турарын илереткен болгаш өске-даа айтырыгларга доктааганнар. Моон соңгаар «Мемориал» ниитилел чүүн кылырын чугаалашканнар. Ылаңгыя С. К. Токаның политиктиг репрессияларга киржип-киришпейн турганының фактыларын хынаарын дүргеп доозарын, ол айтырыгны үзе шиитпирлээрин эн-не чугулага көргеннер.

Бистиң корр.

Республиканың хову-шөлдеринде

ОГЛУ-БИЛЕ — ЧАҢГЫС КОМБАЙНГА

БАЙ-ХААК. Районнуң тараажылары моон мурнуунда республиканың кайы-даа булуннарында ышкаш, чаъска, өл-шыкка моондактаткаш, күскү дүжүт ажаалдазын шоолуг дүргедедир арга чок турган болза, ам сөөлгү хүннерде агаар-бойдус экижээни-биле холбаштыр ажылдың темпизи шапкынчыл турар.

Чижээлээргe, «Межегей» коллективтиг ажыл-агыйның Кан-оол Монгушка удурткан тараажылар бригадазы сөөлгү хүннерде кончуг шалыпкын ажылдап турар апарган. Ында чаңгыс комбайнда адашкылар Кара-оол болгаш Шолбан Оюнаар «Енисей» деп комбайны-биле хүнде 12 гектар шөлдүн тараазын ажаар турган, херек кырында 14-15 гектар черниң дүжүдүн ажаап, өске эш-өөрүн доктаамал мурнап турарлар.

Оларның чанында кожа ажылдап турар дуржулгалыг тараажы механизатор Александр Оюн база мурнап турар.

Бир эвес агаарның байдалы бо хевээр эки турар болза, Гаңдының тараажылары күскү дүжүт ажаалдазын октябрь эйниң бирги чартыында күүседип болурунуң аргалары бар.

Районнуң хову-шөлдеринде күскү дүжүт дээш «тулчуушкун» бо хүннерде калбарган.

СИЛОС ОҢГАРЛАРЫ ДОЛУП ТУРАР

Тываның көдээ ажыл-агый дуржулга-бүдүрүлге ажыл-агыйының 2 дугаар хову-трактор бригадазының шөлдеринде бо чылын кукуруза болгаш тарымал тоорактың дүжүдү багай эвес болган. Агаар-бойдус шаптыктап турган-даа болза, онгарларже бо хүннерге чедир 3300 тоннадан хөй силосту ургаш, тырый бастырган.

Ында ажыл-агыйның механизаторлары Иван Доржукай, Владимир Витятнов, Андрей Чүлдүм, чолаачылар Сергей Сартыыл, Сергей Оюн болгаш оон-даа өскелер шөлден суурже мал чеми сөөртүрүн шалыпкын чорудуп турарлар.

ӨӨРЕНИКЧИЛЕРНИҢ КИРЖИЛГЕЗИ

ШАГААН-АРЫГ. Улуг-Хем районнуң совхозтары ниитиниң малынга сиген белеткээрин бо хүннерде 70 хуу чедирген. А силос салыышкыны база барык ол хире. А сенажты үүгле Түлүш Кечил-оол аттыг совхоз чорудуп, амдыызында шоолуг чер албайн турар.

Ажыл-агыйлардан «Ийн-Тал» совхоз сиген белеткээриниң талазы-биле мурнап, амдыызында пландан 15 хууну ажыр күүседген. Эр-хейлер! Оон соонда «Күш-ажылдың хостуу» совхоз — планын 111 хуу күүседип алган. А силос салырынга «Чааты» мурнап, ону 123 хуу чедирген.

«Ак-Тал» болгаш «Арыг-Бажы» совхозтар сиген белеткелин кончуг саададып, ону тус-тузунда 50-50 хуу хире күүседген.

Бо хүннерде Түлүш Кечил-оол аттыг совхозтун тараажылары 370 гектар тараа культураларын ажаагаш, оон 234 тонна дүжүттү шаида эккеп алган. Ол дээрге 157 тонна сула-дыр. Хайыраканчылар бо хүннерге чедир 30 тонна картофельди, 15 тонна капустаны чонга саткан. Бо ажылды торгалыгжылар база шапкынчыдып турар. Ында картофель шөлүнде суурнуң организацияларындан ангыда. Шагаан-Арыгның 2 дугаар ортумак школазының өөреникчилери база ажылдап турар.

Районнуң хову-шөлдеринде хайыккан ажыл-иш уламчылап турар.

В. А. Монгушту Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызынга, Тыва Республиканың тудуг, архитектура болгаш чурталга-коммунал ажыл-агый министринге томуйлаар дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:** Виктор Александрович Монгушту Тыва Республиканың Чазааның Даргазының оралакчызынга, Тыва Республиканың тудуг, архитектура болгаш чурталга-коммунал ажыл-агый министринге томуйлаар.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай, 1992 чылдың сентябрь 16.

Тывага 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде политиктиг репрессияларга таварышканнарга тураскаал тударының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

1. Тывага 30-40 чылдарда болгаш 50 чылдарның эгезинде политиктиг репрессияларга таварышканнарга тураскаалды Кызыл хоорайга тургузар.

2. Тыва Республиканың Чазаанга.

— Тыва Республиканың Дээди Совединге айыттынган тураскаалды тударынга херегледеттинер чарыгдалдарның түүнүүн дугайында саналдарны ук тураскаалдың төлевилелин база төлевилел-смета документилерни автор бөлүүнүн ажылдап кылганының соонда киирер;

— политиктиг репрессияларга таварышканнарга тураскаал тударынга эки турааның акша чыылдазын чорударынга агар санны ажыдар.

3. Кызыл хоорайның чагыргазы политиктиг репрессияларга таварышканнарга тураскаал тургузарынга чер участогун шилип тып бээриниң болгаш үндүрүп бээриниң дугайында шиитпирни хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

1992 чылдың сентябрь 18.
Кызыл хоорай.

Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның хөрек тураскаалының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

1. «Политиктиг репрессияларга таварышкан кижилерни агартыр дугайында» Россия Федерациязының Хоойлузунуң 18-ки үүлүнге үндеаилээш, политиктиг репрессияларга С. К. Токаның киржип-киришпейн турган фактыларының хыналдазын доктааткан чурум-биле чорударын Тыва Республиканың прокуратуразынга сүмелээр.

2. Тыва Республиканың Чазаа:

— Кызыл хоорайның төвүнде С. К. Токаның хөрек тураскаалын шып каан шуугай халыпты ап каар талазы-биле ажылды үш хонук хуусаада чорударын хандырар болгаш оон камгалалын болурчогуур-биле организастаар-оон чоогунга корум-чурумну тудар хемчеглерни алырын хандырар;

— үстүнде айыттыган хыналданы боттандырып чорударынга эргежок чугула сан-хөө болгаш техниктиг дузаны Тыва Республиканың прокуратуразынга көргүзер;

— ол ажылды 1992 чылдың октябрьда доозарын бодаашаан, политиктиг репрессияларга таварышкан, бооладып шиитпирген кижилерни шаажылаан болгаш ажаап хемгенчерлерни тодарадып тывар талазы-биле комплекстиг хемчеглерни ажылдап кылыр болгаш боттандырар;

— политиктиг репрессияга таварышкан кижилернің Тураскаал хүнүн 1992 чылдың октябрь 30-де эрттирер талазы-биле хемчеглернің белеткелин хандырар;

— чылдагаан чок черге политиктиг репрессияга таварышкаш, эт-хөренгизин болгаш мал-маганын хавыртаан кижилерге төлөөр компенсацияның хемчээлин улгаттырар дугайында айтырыгны бир ай хуусаада сайгарып көргеш, ол талазы-биле шиитпирни хүлээп алыр.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай,
1992 чылдың сентябрь 17.

Тыва Республикага өрт айыылының чурумун хажыткан азы күүсетпейн барганы дээш хамаатыларның болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң административтиг харысалгазын күштелдирер дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Тыва Республикага өрт айыылының чурумун хажыткан азы күүсетпейн барганы дээш хамаатыларын болгаш албан-дужаалдыг кижилерниң административтиг харысалгазын күштелдирер сорулгабиле Тыва Республиканың Дээди Совединин **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республикага өрт айыылының чурумун хажыткан азы күүсетпейн барганы дээш торгаал онаарының дараазында хемчээлин доктаадыр:

Тудуг база бажыңнарны болгаш дериллерни төлевилеп, тудуп турар үеде көрдүнген нормаларны болгаш чурумнарны, күрүне стандарттарын, а ол ышкаш өртке удур инвентарьларны, дериг-хекселдерни, өрт өөрениниң база ону тыварының автоматтыг чепсек-хекселдерин ажыглаарының болгаш эдилээринің чурумун бүдүрүлгелерге, албан черлеринге, күрүне, кооператив болгаш өске-даа организацияларга, хөй-ниити черлеринге, складтарга, ниити чурталга черлеринге болгаш чурталга бажыңнарынга өрт айыылының чурумун хажыткан ийкше, күүсетпейн барганда, азы бүдүрүлгенің, бүдүрүлге участогунуң, агрегаттың азы моон соңгаар ажылдаарын соксадыр дугайында, азы бажыңны, дериллерни, албан кылыр черни ажыглаарын хораан дугайында Күрүненің өрт хайгааралының доктаалын күүсетпейн барганда хамаатыларга 500 рубль чедир хемчээлдиг, албан-дужаалдыг кижилерге 3000 рубль чедир хемчээлдиг торгаал онаар.

2. Күрүненің өрт хайгааралының өөнүнээзиндеи административтиг корум-чурум үрээшкиннерінің дугайында хөректи көрүп болур эргелиг черлер:

өрт хайгааралының талазы-биле күрүненің улуг инспекторлары хамаатыларны 500 рубль чедир хемчээлдиг, албан-дужаалдыг кижилерни 3000 рубль чедир хемчээлдиг торгап болур;

өрт хайгааралының талазы-биле күрүне инспекторлары хамаатыларны 300 рубль, албан-дужаалдыг кижилерни 1500 рубль чедир хемчээлдиг торгап болур эргелиг.

3. Административтиг корум-чурум үрээшкиннериниң дугайында ам күштүг бооп турар хоойлужудулгага дүүштүр торгаал онаар болгаш ону төлеттирер, а ол ышкаш торгаал онаазан дугайында хомудалды ам күштүг бооп турар хоойлужудулганы ёзугаар киирер.

4. Тыва Республиканың административтиг хоойлужудулгазын хүлээп алгыжеге чедир бо доктаал күштүг болур.

5. Солунга парлаттынган үезинден эгелеп бо доктаал күштүг болур.

Тыва Республиканың Дээди Совединин Даргазы
К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай.
1992 чылдың сентябрь 17.

КОМАНДИРОВКАЛААНЫ ДЭЭШ ТӨЛЕВИР

Россия Федерациязының девискээринде турар министерстволарының, ведомстволарының, бүдүрүлгелериниң, албан черлериниң болгаш организацияларының ажылдакчыларынга командировка чораан үезинде (чораан черлеринче базар-кээриниң орук өртээн төлевеске) хонган черде дээш чогуур документилерни көргүскеш таварылгада, бир хонукта 165 рубль чедир төлөөр болгаш оон ажыр төлевес.

Командировкага турганы дээш бир хүнде чем өртээ 80 рубль кылдыр доктааттынган.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ БОЛГАШ МООЛ РЕСПУБЛИКАНЫҢ АРАЗЫНДА КҮРҮНЕ КЫЗЫГААРЫН БОЛГАШ ООҢ ЧУРУМУН ҮРЭЭНИ ДЭЭШ ХАМААТЫЛАРНЫҢ АДМИНИСТРАТИВТИГ ХАРЫЫСАЛГАЗЫН КҮШТЕЛДИРЕР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫН ДЭЭДИ СОВЕДИНИН ДОКТААЛЫ

Күрүне кызыгаарын болгаш ооң чурумун үрээни дээш хамаатыларның административтиг харыысалгазын күштелдирер сорулга-биле Тыва Республиканың Дээди Совединиң **доктаадыры болза:**

1. күрүне кызыгаарын болгаш ооң чурумун үрээни дээш дараазында торгаалдар хемчээлдерин доктаадыр:

1.1. хамаатыларның күрүне кызыгаарын өжегээр үрээни дээш 3000 рубль хемчээлдиг торгаалды онаар, ол-ла чорук күрүненің экономиктиг эргежынга когарал чедирген болза, торгаал түүн 10000 рубль болур.

1.2. күрүне кызыгаарында эртиилге пунктуларынга чурум үрээни дээш 500 рубль торгаалды онаар, ол-ла чүүл күрүне кызыгаарын камгалаар албан-хүлээлгелиг кижилерге материалдыг болгаш моральдыг когарал чедирер болза, торгаалдың түүн 3000 рубль чедер.

1.3. күрүне кызыгаарын эртир малын хайгаарал чок кадарганы дээш малээн баш саны-ла дээш 300 рубльге торгадыр.

Кожазында чыдар күрүненин девискээринче малды өжегээр азы өске сорулга-биле ажыр ойладып келген таварылгада, малээн баш бүрүзү дээш 500 рубльге торгадыр.

1.4. кызыгаар база ооң чурумун үрээни дээш администраативтиг торгаалды кызыгаар шериглериниң албан-дужаалдыг кижилериниң киирип келген материалдарын барымдаалап, тус чер чагыргазының даргалары онаар.

Кирген акша-хөрөнгилер 7:3 дениел-биле тус чер администрациязының болгаш Кызылдың кызыгаар отрядының аразынга үлештирер:

1.5. бо доктаал Тыва Республиканың административтиг хоойлу-дүрүмү хүлээп алдынгыже күштүг болур.

1.6. доктаал парлаттынган үеэнден эгелеп күштүг болуп кирер.

Тыва Республиканың Дээди Совединиң Даргазы К. БИЧЕЛДЕЙ.

Кызыл хоорай. 1992 чылдың сентябрь 17. № 355.

БЕРГЕЛЕРГЕ ТОРУЛБАЗЫ-БИЛЕ

Чоокта чаа бистин хөй эвес кижилиг коллектививис ыяш ажыл-агыйының ажылдакчыларының хүүнүн чанчыл өзугаар демдеглеп эртиргеи. Ол сандарап дүшкен Совет Эвилелиниң үезинде дег, калбак болгаш хөглүг эвес болган. Шаанда байырлалдарла хөй турган болгай. Амгы үеде чамдык адырларның хүннерии демдеглевестей бергени билдингир. Ынчалаадаа эвээш-биче-даа болза, кылдыган ажылывысты түүнеп, рынок экономиказының аар-берге үезинде моон сонгаар канчаар ажылдаарывысты чугаалашкан бис. Бисте демдеглеп, айтыксы дег үүлдер бар-даа болган харын.

Бистиң арга-арыг камгалап өстүрер, санитарлыг байдалды хайгаараар талазы-биле кылыр ажылывыс-ла хөй. Самагалдайның ыяш ажыл-агыйының хайгаарап, харылап турар девискээри улуг-даа чер болгай: ооң нинти шөлү 180 мун 575 гектарда калбарган, барык-ла Ак-Чыраа-биле кызыгаарлаттынып турар. Ол харе улуг девискээрде амгы үеде 20 ажыл-ла кижи ажылдап турар бис.

Амгы, эң берге үеде арга-арыг, ылангыя ыяш дээрге, хөөреди аарак чугаалаарга, алдын-биле дөмей, улуг үнелиг байлак-тыр. Бисте амдыызында өскертинмес-даа болза, өске областарда ыяшты эмге-хаяжок кезин, ону өске чөрлерже, чижээ, даштыкы чурттарже үндүрүп, валюта акша ажылдап алырының бир аргазы кылып алган. Бисте амдыызында ындыг эвес, ону кылза-даа овазарымчалыг, дүрүм өзугаар чорудар апаар. Чогум-на ооң ужурундан бистин ыяш ажыл-агыйында арга-арыг камгалалынче улуг кичээнгейни салып турар бис.

Бистин ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары план өзугаар кылып чорудар ажылдарны долузу-биле күүседип турар. Чижээ, бо чылдың сес айларында од кескү боон турар. Амгы үеге чедир ыяш тарын олуртуруунун даалгазы күүсеттингеи: чаш ыяштарны он гектар черге тараан бис. Бежен гектар шөлге ыяш-культура ажылдарын кылып чоруткан. Ынчалза-даа бо ажылды амдаа үргүлчүлеп, аная немештир база чээрби гектарны болбаазыраткан. Арткан хемчегларни чыл төнчүзүнге чедир күүседир болгаш немелде-хөй ажылдарны чорударын шинтирлээн.

Арга-арыг хайгаарап, камгалаары бистің бир кол ажылывыс болуруп үстүнде чугаалаадым. Ону херек кырында күүседип чорудары амгы үеде дыка бергедээнин ажыл-биле чугаалаар херек. Хамык-ла ужур кыыл-чаар материалдарны эвээш бээринде, оларның өртек-үнезинин улгатканында боол турар. Бистің ыяш ажыл-агыйынга айда-ла амгы үеде 700 литр бензин бээр апарган. Чамдыкта харын ол-даа хире четпес. Ынчаарга бистин коллективте бир орт машинаазын, ийи лесовозту, бир чүк автомобилин, ыяш болгаш чүктер сөөртүр элээн каш тракторну Шуурмактын ыяш ажыл-агый чери берип быжыглаан болгай. Оларын чамдыктарының үстүнде айыткан чылдагаан-биле анаа турары көвүдээн. Ол кыыл-чаар материалдарны девискээрлери кезип, көөрүнге безин чедишпейн турар.

Бистин бир байлаавыс чыжыргана болгай. Ол дыка делгем девискээрде чаптылган. Амгы үеде оон кады чедиштир быжыл, дүжүдү эки-даа болган. Ынчалза-даа ону төтчеглекчилер амдыгааштан үрегдеп эгелээн. Ол дугайын Тес-Хем район чагыргазынга болган хуралга районнуң удуртукчулары дыннадып, ону камгалаарының шыгыыы хемчээн алырының чугулазын айыткан. Кызылдан, ол хамаанчок ыракы районнардан машина-балгаттыг кижилер будуу хап чедип келгеш, арга-арыг камгалакчыларының чогун ажыглап алгаш, чырык хүндүсле ону төтчеглеп, оорлап алгаш барып турарын көрген кижилер чугаалап турарлар. Бистер боттарывыс бо чылын он беш тонна чыжыргананы чыып, белеткээр ужурлуг улус болгай бис. Ону күүседир дээш бүгү күштү үндүрер апаар.

Коллективке орулга кирип алырының бир үндезини — оттулар ыяш белеткеп, чонга садары боол турар. Ындыг турбуже, бо чылын оттулар ыяш өртээ база улгаткан, кубометрнин сес чүс рубль чедип турар. Оон ужурундан ону чоннуң садып алыры эвээжээн. Пенсионерлер болгаш эвээш орулгалыг кижилер бо талазыбиле улуг бергелерге таваржып турар. Ынчангаш удуртур органнар ону барымдаалааш, өртек-үнеин чедингир кылдыр таарыштырары чугула деп санап турар улус бис. Бис чунар-бажың ыяжын кезип, белеткээштин ону хереглекчилерге садып, сайгарып турган бис. Амгы үеде чунар-бажыңның чүгле белеткеп каан тудуг ыяжынын өртээ, үндүрген чарыгдалдарны кады санаарга, 1 мун 400 рубль чеде берген. Ынчангаш ооң база саттынары бергедээн боол турар.

Ол бүгүнүң түнелинде кижилернин ажылга сонуургалының база кошкааның ажыы-биле чугаалаар херек. Бисте лесниктер чүгле 2000 рубль ап турар болгай. Ол дээрге чамдык кижилернин пенсиязындан безин эвээш ышкажыл. Ону район коэффициентизи чокка санаарга ындыг. Бистің коллективте оон ангыда кылган ажылының хемчээлпи барымдаалап акша-шалың алыр ажылдакчылар бар. Арга-арыгга санитарлыг кезиишкин кылып, ыяштың дүшкен үрезини үнүп дээш чер чарып турар трактористер бар. Бир кубометр ыяш кескени дээш 23-ле рубль төлеп турар-дыр бис. Оон ынай ол кижилер бригада кылдыр каттыжып алгаш, ажылдаан болза кижи бүрүзүнге оон-даа эвээжей бээр. Оон кадында бо чылын акшашалын алырында дыка озалдаар чорук бар апарган. Оон кол-ла чылдагааны район банкызынга туда акшанын эвээш кирип турарын биске тайылбырлап чугаалап турар боор-дур. Шалын хамаанчок бо чылын ыяш ажыл-агыйының бажынарын одаар хөмүр-даш безин садып алыр хөренги чок артканывысты чугаалаарга-ла, кайы хире улуг бергелерге таваржып турарывыс билдингир-дир. Мурнунда болза бистин үргүлчү тайга-сыннарга ажылдап турган кижилеривиске аъш-чем хүнезини четчир турган болгай. Шай, таакпы, чигир, консервалар дээш, оон-даа өске чугула бараанарны ам районнуң хереглекчилер нинтилели тускайлап бербестээн. Олар дээш бис төлээр-даа болзувусса, ындыг боол турар. Ынчангаш ооң баштаар чери ыяш ажыл-агыйының ажылдакчыларының хереглелип хандырып бээр хемчеглерни алыр болза чогумчалыг деп бодаар мен.

Бергелер турза-даа бистин коллективтің ажылдакчыларында шуут ундарап, ажылын катташ, үнүп чоруур үеэлдиглер чок боол турарын айтыр херек. Колдуунда-ла оон, чээрби чыл, харын-даа оон-даа үр ажылдаан кижилер коллективтин өзээ боол турар болганда ажыл чоруп турар-дыр. Оларга Виктор Натпитович Санчат, Марс Алексеевич Бичижик, Кадр-оол Иванович Чадамба, Сүктер-оол Саидакович Санчат болгаш өскелер-даа хамааржыр. Акша-шалын эвээш-даа болза, олар боттарының даанган ажыл-херээн ак сеткилдиг, эки күүседип турар.

Бо чылын тайганың байлаан белеткээринин даалгазын күүседир дээш, боттуг хемчеглерни алган. Ынчалза-даа дыт ыяш үрезини чыыр ажылдың кылдынмаанын миннир херек. Бо хүннерде хөрүүн белеткеп, чер чарар ажыл чоруп турар. Чүс ажыг гектарга ажылды күүседир ужурлуг. Тракористер Д. Чиктол, М. Бадарчы олар ол ажылды кылып доозар чыгай бергеннер. Шаптыкыг-ла чүүл — кыыл-чаар материалдарның эвээжи бооп турар. Ыяштың санитарлыг кезиишкини кылырына «Дружба» дээр хирээ дыка херек. Ооң артык кезектери ам тывылбаанда-дыр. Черле ынчаш, тракторларнын-даа артык кезектери чок бооп турар. Оларны бистин кирип турарывыс Шуурмактың ыяш ажыл-агый черинин директору Б. Д. Көк, ыол лесничий Е. И. Кожшаров чедир бербейн турарын чугаалаар апаар.

Өрт айылының дугайында чон ортуузунга тайылбыр ажылын калбартын чоруткаының түнелинде бо чылын бистің ыяш ажыл-агыйывыстың арга-арыгларынга өрт болбааны таварылга эвес деп бодаар мен. Сөөлгү үеде чурттакчы конунуң чер-чуртунун байлаа болур арга-арыгларга каминыг, ону камгалаарынга идепкейлиг киржип турарының түнели ол-дур.

Ыяш ажыл-агыйының ажылдакчыларының социал айтыыглары шыгыы дээрзин демдеглээри чугула. Ынчангаш бис моон сонгаар оларга деткимченг күштелдирери-биле боттуг хемчеглерни алыр бис. Ылангыя дузалал ажыл-агыйын улам хөгжүдүп, ооң продукциязын оларга садып, саарары чугула бооп турар. Оон ангыда, немелде акша киирер ажылдарны калбартырын бодап турар бис. Чүге дээрге кандыг-даа берге болза, кижилер боттарының чанчыккан ажыл-хөрөөнге бердингенин, моон-даа сонгаар кызымакчай ажылдаарынче үүкүлүн херек кырында бадыткап турар.

Сергей ЧИКТОЛ.
Самагалдайның ыяш ажыл-агыйының лесничийи.

ЫРЫНЫҢ АЯНЫ

Очерк

1. АЪТ БОЛУРУ — КУЛУНУНДАН

Кончуг аъттар Соянларга турган. Ону төөгү чугаалап турар. Чоокта чаа «Шын» болгаш «Тываның аныяктары» солуннарны номчааш, ыдаа улам-на бүзүредим. Кайы-даа районга чоруурга чоннуң чугаазы база ындыг чорду. Үжен чылдарда Кечилектин күрек аъдынга, Часпыцайның шилги аъдынга чедир челер аъттар чок турган. А чүгүрүк аъттардан «контр» аът Эзир-Карамы чугаалаарга-ла четчир. Бо чылдың Нааданмыңга, Самагалдайга болган Агар-сандан ыяш байырлалынга база-ла Соянларның аъттары эртти. Чүге ындыгыл?

Соянар чаш кулунну аажок шинчилээр, шилир. Шилиттингини дүшкен-из кижизиннге өөреттирбес, а аът өөредиринге сургаан кижилерге өөреттирер. Черле Соянар аът дээнде аъш-чем чиринда уттуптар улус. Баглаш чаныңга олурупканда, ында баглаан аъттарның шуптузунуң эки талаларын мактаваан шаанда оон турбас.

Баглаажынга баглап каарга,
Бажын саваар Эзир-Карам.
Байыр-наадым болган черге
Бажынга кээр Эзир-Карам.

«Контр» Сандаңмаанның улуг оглу Соян Мандзанын ырызы-дыр бо. Чогум Мандза боду дезиг аът тударынга, сыдыныаарынга болгаш урактаарынга алдаржаан. Ооң урагачы-доруунун дыны түткан херээ чок, дескен аътты боду-ла сүрүп билир. Ынчалза-даа мен аът дугайын эвес, а кижи дугайын бижир мен. Чүге дээрге кижи база-ла чажыдан кижи болур болгай.

1959 чылдың февраль 14-те үнген «Сылдысчыгаш» солунда «Бисте чаа үүл» деп эгеген мен. Ынчан Эрзин чорааш, «Ырының аяны» деп очерк эккелдим. Ол очерк журналистинин «Ажыл-ишчи кижилер» деп дептериниде база кирген. Оон маадыры шаанда дазылгага хүрежип турган. Дүпчек Эрес-оол болган болганда, очерктин чамдызын силерге сонуургадып көрейн:

«Хой кажаазының чанында ийи өг тур. «Чаа орук» колхозтуң, харын-даа бүгү Тываның эң мурнуку аалы ол: кодандан каш базарга-ла — Моол Арат Республика.

Ынай-бээр эрткен-дүшкен кижилер аалдарга эмгежок болгулаар, а мында ындыг эвес — кызыгаар. Ынчангаш аалга келген кижилер катап-ла делир эвес. Улус ховар кээр боорга, ийи-чангыс келген кижилерге аалдың иштинин өөрүүрү аажок. Бисти база шуптузу өөлериндей үнүп келгеш, машинадан дүжүүрүп алдылар.

— Үүле бүтүүн!

— Чорук чогузун!

— Эки тур силер бе?

— Чоргай-ла час болуп тур. Чаа чоннда, шынап-ла, чаргай-дыр, чылыг, өскрык, хат безин чок. Үргүлчү куурарга лиг материал бар. Ында мынча дээн: «Бистің Бай-Даг школазында бир самбыра тыптып келген. Оон «Чүү эки?», «Чүү багайыл?» деп айтырыглларга харыыны хүнүнүн-не номчуп болур силер. Моон мурнунда алдыгы классчы Дүпчек Эрес-оолду идик-хеви хирлиг, дазылгага үргүлчү хүрешкен турар дээш хамасолунга чүруп каан турган. А ам?

Эрес-оол оозун чидирген, өөредилгезин эки. Өөрүнге үлегерлиг апарган. Ол интернат чөвүлелиниң кежигүнүнге сонгуткан болгаш бистин даргавыс апарган.

Самбыравыс арыг-силиг, культурлуг аажы-чанга кижизидикчи, эки өөредилгеге болган чурумга дузалакчы болган.

Валя АРАПТАН.
Сески классчы.

Бо материалды номчуурга, «Кижи болуру — чажыдан, аът болуру — кулунудан» деп үлегер домак сагышка дораан кирер. Ынчангы ол Эрес-оол, Валя суглар ам кайдал, кандыг кижилер болганы? Ук материал парлаттынгандан бээр үжен болгаш үш чыл эрткен-дир. Ол эрги материалды чаа «Сылдысчыгашка» чара парлаптарымга, Эрес-оол биле Валяның кайдаазы дораан билдине берген. Валя Арапган, ам Валентина Кызылаевна Натсак — Самагалдайда хоочун башкы, «Хүндүлелдің Демдээ» болгаш Октябрь Революциязы орденнериниң эдилекчизи. А Эрес-оол база «Хүндүлеллин Демдээ» орденнің эдилекчизи. Ол — Эрзинде «Чаа орук» совхозтуң хоочун малчыны. Ынчангаш бо кижилерге хамаарыштыр кандыг-даа тайылбырның херээ чок ышкаштыр.

2. ЫРЫНЫҢ АЯНЫ

70 чылдарның эгезинде «Тываның аныяктарында» турган мен. Ынчан Эрзин чорааш, «Ырының аяны» деп очерк эккелдим. Ол очерк журналистинин «Ажыл-ишчи кижилер» деп дептериниде база кирген. Оон маадыры шаанда дазылгага хүрежип турган. Дүпчек Эрес-оол болган болганда, очерктин чамдызын силерге сонуургадып көрейн:

«Хой кажаазының чанында ийи өг тур. «Чаа орук» колхозтуң, харын-даа бүгү Тываның эң мурнуку аалы ол: кодандан каш базарга-ла — Моол Арат Республика.

Ынай-бээр эрткен-дүшкен кижилер аалдарга эмгежок болгулаар, а мында ындыг эвес — кызыгаар. Ынчангаш аалга келген кижилер катап-ла делир эвес. Улус ховар кээр боорга, ийи-чангыс келген кижилерге аалдың иштинин өөрүүрү аажок. Бисти база шуптузу өөлериндей үнүп келгеш, машинадан дүжүүрүп алдылар.

— Үүле бүтүүн!

— Чорук чогузун!

— Эки тур силер бе?

— Чоргай-ла час болуп тур. Чаа чоннда, шынап-ла, чаргай-дыр, чылыг, өскрык, хат безин чок. Үргүлчү куурарга кайгамчык. Ол-ла пашхымыжы-биле, ургуг-дарыы-биле ажаанзыран турган-ла аксы черле кеппес!

— Бисти аныяк дижир, а назы-харывыс барды ийин, моонар. Үжен мырынай чоокшулай бердивис. Чүгле хой малдааш безин он чыл чеде бердивис. Он класс дооскаш, бүдүн класстары-биле хойжулап үнүп турар ургулар бардыр, өзулуг аныяктар ол-дур, харын — деп, оттуг кезектерни чүшкүрбүшаан, далган үскен холун өрү көдүрүп, тайылбырлап ор. Оон ындыг чазык чаңы кымны-даа чугааже аскымвадыпкы дег. Мен безин, бир көөрүмге, элээн-не апарган болдум.

Комсомолчу ег-буле Эрес-оол биле Билчей Дүпченнер күш-ажылчы базымын 1966 чылда № 1 хойжу бригадага эгелээн. Оон бээр он чыл эрткеи. Ол дээрге шылгалданың болгаш дадыгышкынның, канналышкынның чылдары болган. Ол аразында, сагыш ышкаш чүве кайда боор, мырынай ытланчыг-даа үелер турган. Ынчалза-даа олар колхозунуң-даа, чонунун-даа идегелин ышкынмаанар, комсомолчу адын сыкпаанар. Чеже-даа аныяк болза, хоочуннарның сөзүн дыннап, дуржулгазын шинтээдип, оон-моон айтыгының чорааш, чүвенин уг-шиин биле бергеннер.

— Бергелериниң кайызын ол дээр. Ылангыя Эрес-оол хуралдап азы аът-мал дилеп чорүй баарга, чаш уруумну кавайлааш, бо Сайлыкты орук будунга өртеп каашы, хой кадарар кижи-дир мен — деп, Билчей чугаалап ор. — Ам бо аваам сутну көжүүрүп алдывыс, дузалыы-даа, арга-сүмези-даа аажок-тур.

Хой төрүүр үеде бо өгге беш комсомолчу — бүдүн эге организация турган. Сакманчылар Лоовай Делгер-оолуудаа, Шакмандуу, («Шах! Мат! Ту!» дээн-даа ышкаш) Чамыяңнарык-даа кежээзин мактадылар. Олар турда, чүгле ажыл-иш дөгүм эвес, харын аалга хөглүг, оюн-тоглаа үзүлбес. Ол дугайын ениун ээлери улуг өөрүшкү-биле чугаалап түрдулар.

3. БЕШ ХАРЛЫГ ЫРААЖЫ

Колхозта партия организациязының секретары Куулар Кызыл-оол мээң-биле кады чораан чүве. Боду баа хөглүг болгаш, ооң аныяктар-биле чугаалажыының эптин аажок. Колхоз баштаар черинин даргазы Владимир Думатович Хеймер-оол база комсомолчу. Черле бо колхозту бүрүү-биле зыныктар колхозу деп болур. Мени «Тываның аныяктары» солунуң бээр чоруткан ужурудаа ол.

— Бир хой аарый берген, ону хүнде дерт катап сыкыр-тыр улус бис — дээш, Билчей дашкаар үнүп. Аныяк малчынарның малдың аарының часпас, эмин эндевес кылдыр мергежий бергенин эскерип ордум. Оон Билчей «Сайлык кажаа кырында ор, доңмас деп чүвезинь» деп кирип келди. Тааннар безин чаныр келгенде, сайлыкты чүге ынча дээр кижи боор? Ындыг бодаллар башка кирип турда, дашкаартан ыры дыннадым:

Кадар оттуг тейни
Казып-казып оттаар
Хоюг, аккыр дуктуг
Хоюм чараш, оой-ээй!

— Сайлык ындыг-ла болгай, багай уруумну ынай! — дээш, Эрес-оол бир кулаан өрү угландыр, бажын көдүрду. Билчейнің демги чугаазы кушкаш дугайында эвес-тир деп билип каан-ым. Хой кадарарда, аваының өртеп каан турган уруу бо ышкажыл. Ам бештенкен, дунмазын алтар, хой бажы доозуп, хураган ытчып, ада-иезинге дузазын кадыктап апарган.

Кожагарга ачам
Хоюн дозуп хүнээр.
Чалымнардан ыры
Чаңгыланып келир.

Божалыг-Бүүрээнинің элезиниг бүүрелчиниери, Хураганнарның чалым хаалары болгаш хой кадарган кижинин барааны сагышка дораан-на чуруттунду. Чер-делегей кыпында хойжунуң ижиннен үнелир ажыл чок ышкаш кымнып болгаш чыдар Чөгей ховузу безин бодунуң өнүн өөрүкта быдаадыпкан, погаан хевис-ле! Чоогаларда болгаш ыйылактарда хөк-даваннар, шончалдаалар, частын чагайынга амыраан-даа ышкаш, чораар чайгангылап турган. Ямаалыктың сөөскеннери, Божалыгның хараганнары базала чараш хевин кедиткен.

Ында-мында күр сараттар бо-ла көөлүлээр — малдың кыштың хүүн ашканының демдээ ол. Оон уламнан бо аалдың хоюнун омаа аажок, өске кижини ырынай чагдатпас. Ынчалза-даа хамык ужур бойдустуң авыралында эвес дээрзин билирі чугула.

...Аалдың кодаңының арыгсилин аажок, сактырга, улуг баиыр-наадымга белеткеннп турганзыг. Шынап-ла, Мал 1-ге болгаш улуг Тиилелгенин хүнүнге чедир үе эвээш артканы болгай. Ынчалза-даа бо малчынарның черле кежээн кончуг хирс-дир. Көрженин чараштыр оваалааны; өлекти улгаттыр бөлгени, одаар ыяшты безин эмгелиг чыганы мында ылап-ла ходу куруг олурып ыыдаваа улус бардыр дээрзин херсчилеп тур.

Келген өөвүстүң эзелериниң, ылангыя Билчейниң чугаакыдеп өзугаар, дүрүм өзугаар чорудар апаар. Чогум-на ооң ужурундан бистин ыяш ажыл-агыйында арга-арыг камгалалынче улуг кичээнгейни салып турар бис.

Бистин ыяш ажыл-агыйының ажылдакчылары план өзугаар кылып чорудар ажылдарны долузу-биле күүседип турар. Чижээ, бо чылдың сес айларында од кескү боон турар. Амгы үеге чедир ыяш тарын олуртуруунун даалгазы күүсеттингеи: чаш ыяштарны он гектар черге тараан бис. Бежен гектар шөлге ыяш-культура ажылдарын кылып чоруткан. Ынчалза-даа бо ажылды амдаа үргүлчүлеп, аная немештир база чээрби гектарны болбаазыраткан. Арткан хемчегларни чыл төнчүзүнге чедир күүседир болгаш немелде-хөй ажылдарны чорударын шинтирлээн.

Арга-арыг хайгаарап, камгалаары бистің бир кол ажылывыс болуруп үстүнде чугаалаадым. Ону херек кырында күүседип чорудары амгы үеде дыка бергедээнин ажыл-биле чугаалаар херек. Хамык-ла ужур кыыл-чаар материалдарны эвээш бээринде, оларның өртек-үнезинин улгатканында боол турар. Бистің ыяш ажыл-агыйынга айда-ла амгы үеде 700 литр бензин бээр апарган. Чамдыкта харын ол-даа хире четпес. Ынчаарга бистин коллективте бир орт машинаазын, ийи лесовозту, бир чүк автомобилин, ыяш болгаш чүктер сөөртүр элээн каш тракторну Шуурмактын ыяш ажыл-агый чери берип быжыглаан болгай. Оларын чамдыктарының үстүнде ажылдаан болза кижи бүрүзүнге оон-даа эвээжей бээр. Оон кадында бо чылын акшашалын алырында дыка озалдаар чорук бар апарган. Оон кол-ла чылдагааны район банкызынга туда акшанын эвээш кирип турарын биске тайылбырлап чугаалап турар боор-дур. Шалын хамаанчок бо чылын ыяш ажыл-агыйының бажынарын одаар хөмүр-даш безин садып алыр хөренги чок артканывысты чугаалаарга-ла, кайы хире улуг бергелерге таваржып турарывыс билдингир-дир. Мурнунда болза бистин үргүлчү бооп турар. Ыяштың санитарлыг кезиишкини кылырына «Дружба» дээр хирээ дыка херек. Ооң артык кезектери ам тывылбаанда-дыр. Черле ынчаш, тракторларнын-даа артык кезектери чок бооп турар. Оларны бистин кирип турарывыс Шуурмактың ыяш ажыл-агый черинин директору Б. Д. Көк, ыол лесничий Е. И. Кожшаров чедир бербейн турарын чугаалаар апаар.

Өрт айылының дугайында чон ортуузунга тайылбыр ажылын калбартын чоруткаының түнелинде бо чылын бистің ыяш ажыл-агыйывыстың арга-арыгларынга өрт болбааны таварылга эвес деп бодаар мен. Сөөлгү үеде чурттакчы конунуң чер-чуртунун байлаа болур арга-арыгларга каминыг, ону камгалаарынга идепкейлиг киржип турарының түнели ол-дур.

Ыяш ажыл-агыйының ажылдакчыларының социал айтыыглары шыгыы дээрзин демдеглээри чугула. Ынчангаш бис моон сонгаар оларга деткимченг күштелдирери-биле боттуг хемчеглерни алыр бис. Ылангыя дузалал ажыл-агыйын улам хөгжүдүп, ооң продукциязын оларга садып, саарары чугула бооп турар. Оон ангыда, немелде акша киирер ажылдарны калбартырын бодап турар бис. Чүге дээрге кандыг-даа берге болза, кижилер боттарының чанчыккан ажыл-хөрөөнге бердингенин, моон-даа сонгаар кызымакчай ажылдаарынче үүкүлүн херек кырында бадыткап турар.

Сергей ЧИКТОЛ.
Самагалдайның ыяш ажыл-агыйының лесничийи.

Хураганнар ажаар — Хуузун утпас кижи.

Ону дыннап оргаш, адаезы ышкаш, мал аразынга өскен кижи, кедизинде база малчын болур болду бе деп бодалга келдим. Ыызгуур салган аан. Ынчап баар чүве болза, ынчан Сайлыкты көөр ирги мен бе? Ол үеге чедир хамык чүве угтундуруп каар ыйнаан.

Дүпченнериниң залындан үнгеш, каш-даа дона бердим.

4. САЙЛЫК СЕН БЕ?

Оон бээр он чеди чыл эрткен. Сайлыкты туржук, Эрес-оолду-даа, Билчейни-даа танывас болдум.

— Билчей бо-дур, мен бо-дум бо-дур мен, Эрес-оол аан. А Сайлык аалында, ам көөр сялер. Силерниң сураанар дыннааш, дораан-на кажанывыс бо. Харын-даа чорбаан-дыр силер. Че, аалывыска бараалы.

Кандыг-даа эп-чөп, чугаадомак менээ камгалал болбады, анаа-ла аксым чова. Ам канчаар, Эрзин суурдан Чөөгейже, чээрби хире чылдар мурнунда Дүпченнерге ужурашкан черимче хаптым. Хаптым-даа эвес, ажыы-биле чугаалаарга, ынаар туттура берген кижи-дир мен ийин.

Чөкпек-чөөгей хөй-ле болза,
Шөртек хырым тодуг-лайын.
Божа-хөйтпак хөй-ле болза,
Борбак хырым тодуг-лайын,

Ховунун ховузунда биеэги-ле ийи өг. Карак чедер черде хараган-даа, тева чедер черде терезин-даа чок. Машина даажын дыннап каан боор, Сайлык өөнден үне халып келди. Мен ол-дур деп даап билдим, часпаанымга буузрээн мен. Ынчалза-даа мендилежир бетинде «Сайлык сен бе?» дидим. Оон улаштыр «Мени таныыр сен бе?» деп айтырдым. База-ла «Ыйа!» дидир. Чажындан бээр мени керген эвес, база-ла даап билипкен хире.

Сайлык-биле өгге, даштыгаа, кажаа кырынга-даа чугаалаштым. Ийе-ийе, кажаа кырынга. Сайлык он чеди чыл мурнунда кажаа кырынга ырлап орган ышкажыгай. Ам кажаанын кырында иелээн олур бис. Ынчан Сайлык кажаанын эзгизин чавыдактап алган орган, а ам сандайланыпкан ор бис.

Сайлык ам чээрби ийи харлыг. Чугаакырын! Чазык деп чүвезин, Авазы-ла. Школа соонда Иркутскиниң өлүктывыш техникумун дооскан. Оон Кызылдың эмчи училищезинге база бичии өөрени каапкан. Ынчангаш эмнелгеге сестралап-даа, алгы-кеш хүлээп алыр черге агентилеллеп шыдаар. Ынчалза-даа аная ада-иези, ыал-ораны, төрээн чери кончуг болган. Кол-ла чүве — хою. Сайлык, шынап-ла, хойжу апарган. Чээрби шөө чыл мурнунда оон ырызының аяны ындыг турду чоо. Оон ынай Сайын — шеригге, Аяс биле Эртине — школада. Ам ачазы биле авазынга кым дузалажыр деп? Өг-бүленің улуг уруу болганда, ында харыысалга улуг. Ынчангаш Сайлыктың хойжу болбас аргазы чок. Өглениң-баштаны бээр-даа болза, оон моон ыраары берге. Беш харлыында кажаа кырынга ырлап орган ырызының аяны черле ындыг хире болган чүве. Ам ада-иезинин ижин салган, оларныңдаа, бодунун-даа малын малдап, оюн оя, чигин чире чурттай бээри ол ийнаан. Кижи болуру — чажындан, аът болуру — кулунундан деп чүве ол. Ынчангаш Сайлыктың өөнге кире бээр үем база туруп магатчок. Кандыгчүү бол, шайлалгазынга баарын аазадым. А оозу та кажан болур чүве? Эх, ончуг малчын оол болган болза!

Сайлыктың авазы Кушажылчы Кызыл Тук орденбиле шаннаткан. Бо ийн хоочунда медальдар, хүндүлел бижиктер болгаш еске-даа шаанналдар хөй. А он чеди чыл мурнунда бо аалга кады берген эжим Куулар Кызылсол школа директорлай берген чорду. Ынчангы колхоз даргазы Владимир Думатович Хемер-оол — ам көдээ ажылагый министриниң оралакчызы. Эрткен чылын оон-биле кады Кыдыкы Соягу чүк чедип, тундра ивижилериниң байырлалынга киржип. «Соягу чүктүң шолбаны» кыстар шиллгезин көрүп чордувус. Ye дээрге ындыг-дыр.

—Үени узун дивес, назынны кыска дивес чоор, оглум — деп, Билчейниң сезеинээр чоокшулаан авазы чугаага киржи берди. — Кегейнин Көк-Тейге чурттап чордум, сактырымга, ол үем мырынай чоокта чаа-даа ышкаш. Кызыгаар эвес болза, аная четкен болзумза! — дээш, чиге мурнуу чүүге көрүндү. Аяс хүн дуранзаарымга, хөлегеленчек кара сын бараазы көвүлү. Ылап-ла даглар дээрзи илден.

Эгеченің Дангыт Чамаа дээр. Ол — хөй орден-хавыяалыг, ССРЭ-нин Дээди Совединің депутады чораан Соян Алдын-оолдун база авазы. Ындыг болганда уругдарының оон ажылгыр, ылангыя малга ынак кылдыр өстүргени маргыш чок-тур. Сайлык безин ындыг. Ынчангаш оларның угундан-на малчын болуп чоруруу олдур. Оларның моон сонгаарды салгалының база ындыг болуру чугаажок. Ылангыя ам бир каш чыл болгаш, Сайлык сугта кээримге, кажаа кырынга бичии уруг демги-ле ырының ырлап орар болза, аная черле өлдепеннмес мен. Ындыг аан:

Алызында барып,
Авам, ачам дөзеп,
Кажаа сынмас хойну
Кадарар мен, оой-ээй.

Ындыг-ла болзунам!

Чооду КАРА-КУСКЕ.

Бо очеркти бижип олурумда, Сайлыктың үнү кулаамда олчаан дыннаалып тур:

Алызында барып,
Авам, ачам дөзеп,
Кажаа сынмас хойну
Кадарар мен, оой-ээй.

Ындыг-ла болзунам! Бир шагда оон, бо Сайлыктың аан, дугайында база бижиптерим магатчок-тур. Шаг шаа-биле турбас, чавылдак көгү-биле чытпас болгай. Ырының аяны ындыг-дыр».

Эки кижилер дугайында

ӨГБЕЛЕРИНИҢ УГУН САЛГААН МАЛЧЫН

Машинага дөрт шарыны чүдүргеш, Кызылче хап чоктаптывыс. Шарыларның ээзи Тюлюш Кечил-оол аттыг совхозтун мурнакчы малчыны Александр Кыргысович Хапык-оолду чугаа-сооттуг, онза-ла эр-дир деп дораан билип кагдым. «Бо шарылар бодунарының бе, дунмам?» — деп, чай аразында оон айтырдым. «Ийе, акым. Төрээн совхозумга чээрби беш чыл дургузында малчыннап, чылдын-на чеди, сес шарыны курунеге дужаар кижи мен. Бо чылын шаг-үе берге болгай дээш, ийи шарымны чишке арттырып алдым» дидир. Алыс малчын уктуг болгаш, Ийи-Тал үстүнде Салдам ховузунда хүрешкен, сывырташкан чылгы көргеш, чарашсынып: «Бир-ле кинода-биле дөмей-дир аа» дей-дир. Хапык-оол деп фамилия дыннааш, шагда, бичин чоруур шаамда улустун «Хөрөнгилиг Комбулдай», «Көпеектиг Дадар-оол», «Базар аттыг Иришкин», «Машиналыг Комбулдай» дижип кожуп адаар шолаларлыг кижилер турганын сактып келгеш: «Кырган адан Комбулдай бе, Саш?» деп, сес эредим. «Өршээ Хайыракан! Ийе, акым. Мээн кыргаан адамны канчап таныыр, билир силер. Ындыг айтырыг салыптар боор деп, манавадым» дээш, Александр сыгыр карактарын мырыкай бүдүр каттырып, алгырып үнду. «Бичимде көрген, билген чүвелерим утпас кижи боор мен. Кырган адан сугга үнү чок Чапчыгаш деп кижи база бар чүве. Ол ам кайдал?» деп улур айтырып ор мен. Малчын Александр мээн чанымче улам чыыпыр ылып, кулактарын менче салып, чугаа-соот уздып ор.

Александр Хапык-оолдун авазы Бүрүнмаа угбай Тыва Республиканың алдарлыг малчыны чораан. Бодунун үезинде динмиреп-ле чорду ийин. Эрес-кежээ ол угбай-биле республика, район, көдээ Совет депутаттары болуп, хурал-суглаже чоруп турганым төөгү

Баштайгы шүлүктерден

ДЕСПИДЕ АЛДЫН

Алдынчылар аразынга
Ажык тывын барып
көрдүм.
Холда туткан кускун-
хаайдан
Хорум даштар кызаннашты.
Ыяш despи тутсуп бергеш,
Ынаар сайны долдур урду.
Сугга баргаш каксырымга
Чууктаан даштар арлы
берди.
Despи дүвүн топтап көрген
Дээрден сылдыс чивеннээн
дег —
Челээштелип, херел тыртып,
Сеткил-чүрээм дүвүретти.
Орнап алыр, салып алыр,
Оорладыптар, хунаа-
дыптар —
Ханнын, дервин отчугажы
Хайнып, саарлып кый-
мыннашты.

1946 чылдың июнь.
Нарын.

ТӨРЕ-ХӨЛДҮҢ ЧАЛГЫЫН КЫРЛАП

Төре-Хөлдүң чалгыын кырлап,
Төгерик ай чайганын чор.
Чөрен дүнээн ховулардан
Серини салгын сырынналды.
Дуруяның хөлээн үнү
Дужувустан кускуннай-дыр.
Бустап-бустап мөөрээн буга
Булун шыкта аалда барды.
Аттыг оолдар ырлашпышаан,
Артыныста чедип келди.
Чараа-чечен, алактаагы
Чаныыста чемней берди.
Соңгу сыннар баштарында
Шолбан сылдыс чивеннай-дир.
Соян ыры баштак болгаш
Солун чаның ырлай каапты.
«Алды харлыг» Хаан-Көгей
Айдын дүпе бүлүрей-дир —
Сырыналдың чажыт ырын
Салгын алгаш чоруй барды.

1948 чыл.
Төре-Хөл.

МӘӘҢ ЧУРТУМ МЕЖЕГЕЙ

Эзим адаа Межегейге
Кожүп келгеш чурттаар
сен бе?
Эртинелиг ээр-ле Танды
Көрүп турбас, уткуп алыр.
Мээн-не чуртум Межегей дег
Ээн-шокар чуртуң бар бе?
Мен-не ышкаш, Оюн ышкаш,
Эриг баарлыг акың бар бе?
Оюн акың одаайн,
Орта, таптыг чоруур болза,
Оваа кежик саваа долуп
Оюн оя чурттай бээр сен.
Шаараш-Ыдык бажын чүдүп,
Чажыын чажып, чалбарзыяа
Дөрүн сынмас ажы-төлдүг.
Дөргүн долган малдыг боор
сен.

1982 чыл.
Алексей АРАПЧОР.

СУБИДАЙ

— Хемнин даг-биле чишкеш, тинлеп, даглы чиге шапкаш, бедип, көдүрүп ажып чыдар червидө Бурган турлаа бар деп чүвени бүгү Төвүтте Гималай баштарынга үндүр билип, оон эртем буянын он чүктүң оранныарында ижээн-шингээлдиг четтирген. Чер кырынын сес чүгү, дээрже өрү чүк, алдыы ораниче куду чүк каттышкаш, он болур (**авторнун тайылбыры**). Оон албанынче семээр оруум чок. Ынчалза-даа ол буянныг Бурган турлаанын оранында шапкан аттын эзерининг кырынга кадай алыр эрес-кайгал чанчыл бар дээр-дир. Ону сонуургап бар чыдар кижидир мен, даай. Ол чанчылды тудуп шыдапсымза, бир назын дешпий бээр чаалга турар ирги бе, ындыг чаалым бар бе? Ону сурап чоруур кижидир мен йиин, даай.

— Ындыг чанчыд бар—деп, Чода ашак бадыткаан. Казыра дег кара иртпин эъдин чангыс угда чип алгаш, үш хонук соттунгаш, куда Аъды кылдыр ыдыктап каан эмдиксимээр дыш аттың эзерининг кырынга чогудар чаалга шын түве, Тевечи чээним. Ханым, чаңгызым-дыр сен, ынчангаш чагып сөглеп каайн бодунга чигзинер хире болзунза, ынаар семей бербе, Саадактарының кашпалдарынга, Урумнарының шаттарынга мүңгаш дүүглуг чылгы мал сыыртап Чорааны чаагай боор.

Аныяк эрниң көк караа кылаш дээрге, оон кылаш сүвүрү агаарга, мези дег, чайдына берген ышкаш сагындырган. Кудайның ушчок дүндүүнде Намдак бурган ону эскерип казып, өске бурганнарга билдиртпези-биле дуюкаа сеткил ханып хүлүмзүрүп каан. Тевечи дээрге, ам моон соңгаар ийи чыл кириишкини эртерге. (25 чыл **авторнун тайылбыры**) улуг чаа-чалбак баштаар адысураа оранныарга Чиңгис-Хаан болуп тараар, чүректигни сүртедип чаяаткан, карактыгны хайтадып чаяаткан, чырык оранга дээдн хаан апаар салыныг болуушкун турган.

Оон карааның кылаш дээнин Сүмбениң эскерип каанын билгеш, Тевечи иштинде элдепсинип, чүрээ чымырткайнып, кайгап-харап боданып олурган: «Даайынын думаахалаң эштенчизиниң сезинчиин аа, кижи караанга илдигер ол чүзү дээр силер? Моон-биле моон соңгаар кайын дужар деп бис, азы кижи өөрүп келир чүве ирги бе, кидис шөйлү бээр ирги бе?» Ынча деп болаза-даа, от чүшкүрген кижи боон, бажын доңгайтып алгаш, ону ыыттаваан.

— Бо Сүмбе-дир—деп, Чода ашак ында-мында чок тайылбырлаан. Субидайның адыүнген «Сүме» азы «Сүмбе» деп бурунгу сес «даг-сын», «таңды» дээн уткалыг (**авторнун тайылбыры**).

— Бичии удуп алгаш, хүн чүгүрүүнче кирип чорда, чоруувус чогудуп кириптер бис.

— Чаа—деп Тевечи узадыр шөйүп чөпшээрежип каан, ол шагда кижилерге чедиишкинин сес-биле илеретпес, бодунуң иштинде хүзеп, ол дээш бурганнарга, оран-таңдыга чалбарыыр турган.

— Ам бичии болганда, аравыста дагың катап ыытташпас апаар бис, ам мени таңдыг дыына, далаш чокка шиңгээдип ал, кажан-даа утпас сен, Сүмбе —деп, Чода ашак лаң бажындагы кырлаң тазынга үнүп келгеннерде чугаалаан.— Эр кижи дайынчы болур чаяалдыг, дайынчы кижи эртемниг болур чаяалдыг, дайынчының шүүлгени болуушкун болур чаяалдыг деп мынчаар билип чоруур ашак мен. Сээн угааның кижиден артык чадавас, чагаан чагыымны, сүмелээн сүмемни сайзырадып бодап ап чоруур сен, Сүмбе. Че, бир эртемни көрдүң, Сүмбе, көргениңни хөөревес, дылың доора ызырып ап чоруур деп чүвени дүүн көрдүң, бир эртемиң ол болзун. Амгы чугаа-биле шериг чажыды (**авторнун тайылбыры**). Аваа улаштыр шиңгээдир эртемиңни таалал дээр, Салган соруун четпээн шаанда дайынчы кижи ара будулуп болбас, өлүр безин эргеи чок, сулде-сүнезини амыдыралдың өөрүшкүзүнче тыртылар чаяалдыг. Амы-тын — сээң тыныжың ол, таалал дээш дириг чүткүүр ужурлуг сен, Сүмбе. Ам дыка үр чугаалашпас боор бис, айтырар чүвең бар болза айтырып ал, амытынына, ишти-хөйнүүге ЧИГЗИНИГ АРТТЫРБА, Сүмбе!

Сүмбеде айтырыг чок болган. Оон көрүжү Деңгис-Хөлдүң кырын эргип турган. Бо оранны оон чүрттакчылары шаг-төөгүдеи бээр малкавай дижир. Хөлдү долгандыр өглер, аалдар онча-сан чок, чүзүн-чүзүн малдар оттан, чаттылын чоруур. Хөлдүң эриктериниде, «карактың-ужу болур» хевирлиг өөштериниде мал дуюу бижиттинмээн малгаш чок. Хөлден алдыы-үстүү кирбиктер дег, биче-биче хемнер үнгүлээн, оларның бирээзи Деңгис-Хемче сунуп баткан, Деңгис-Хем кум аразында Успа-Хөл далайже кирген, а Успаның сүу Башкы-Таңдының, Аргалыктыгның чер адаа-биле шүүрленгеш, Борбак-Тейлер баарында Булак-Бажы дээр дамырак сүг боон айгадан ховулап сыстып үнгеш, Чаа-Хөл хемге каттышкаш, Улуг-Хемче кирип, Саян даанын чалымнарын чарачире шаап бадар... Чырык оранда амы-тынныг болуушкуннарның алдын дээрбээ — төнген-даа, эгелээн-даа уштары тывылбас өлчей удазыны болуп ыя ында безин илеред чыдар.

Аянчыларның чиге баарында үш өг турган. Бир өгден бичии оол үнүп келгеш, ужатура чүгүрбүшаан, ыйылда оттаан бызаларны аалче сывыртай берген. Сүмбе инек кирер үе мурнунда бызаа хавырар чораан хүлээлгезин кударал-биле сактып келген. Удаваанда дартагар эмиглерлиг инектер аалче кирип эгелээн. Ол-ла өгден хаш чувурлуг херээжен кижи үнүп келгеш, ол-бо талазынче шыпырааңдыр көрдүпе каапкаш, ажык черге эдээн хөлбеш кылдыр «чиик албаннаш», өөнүн чаныдан ыяш хумуң ап алгаш, инектерин саап чоруткан.

Кижи бодаарга, аныяк херээженнин салаалларының аразынга ак, чаагай сүт-хайыра чаштына берген. Аянчылар ийин куду ол аалче бадыканнар. Чер пюолуг кадыр эвес болгаш, аттар даваннары сиген бажын сыйбап, мөндүдүзөн честек-катка кыза берген. Аалдың чоогунда деспек кырында чыткан ыт ийи-үш «хөг-хөг» кылдыр ээргеш, аалда кижилер шупту одуг турарын билгеш, өлерин медээлеп каанда олла ыйнаан дээш, чыткан черинге дедир барып чыда тыртып алган.

— Сок, сок! Ыдыкар хай денер, ургуларым! — деп, бир өг хөлегезинде олурган ашак алгырган.— Аалчылар кээптир, шайдан хайындырар-дыр-хойну аалче чоокшуладыр-дыр. Аттары дерлиг-дерлиг, ырак-узак орук эткен хире кайгалдар-дыр, шагзыраан боор, хейликкен боор, изиг хандан амзадыр-дыр.

Инек саап олурган херээжен туруп келгеш, өл ходун хаш чувурунге чода аарак, бир-ле кижини таныр алыр дээн чүве ышкаш, келген кижилерни чаңгыстап кезе кайгаан. Сүмбе ону керекке албаан. Чода ашак караан овуузуниуг баскаш, бодунуң чүвеге күш четпезин, дижинин курзуун салаазы-биле айыткаш. Сүмбеже ийнел каан. Херээженнин арны күлаанга үндүр кыза берген, ынчалза-даа чүве ыыттавайн, хая көрүп алгаш, иштинде бүдүү хулумзурүй аарак, бызаа-биле саар инек эдиктирип, хиктелдир чүгүрүп турган.

Бурунгу Тывага чоннун, үре-садыының кадыкшылы башкы кичээнгейде: аарыт-аржык, кырган-дижен кижилер кошкаан билир, үре-садыыга багай салгал арттырарын бачыт деп көөр, а кадыкшырак, назын үезинде кижилер үе-чергезинин сеткилин хомудадып чорбас, кандыг-даа байдалга көстүп келген бичии кижини камгалаар, «сурас кижи суму баштаар» деп, онзалап хүндүлээр турган. Кижинин угааны, шыдалкүжү эге демдек болган ниитилелге кижилерниң амы-хууда хостуг сайзыралы ону катаптаттынмас болуушкун болдурып болур турган. Сүмбе ол дугайын бодап турган. Ол үеде «бодап» деп сес түцнеп бодап каанын эвес, харын ону амыдыралга дуржулга кылдыр ап алганын, моон соңгаар мындыг таварылгада мындыг чүвени мынчаптар деп бодап, планнап, хаайынга кертип алганын илередип турган.

Чүге-ле ийик, Сүмбе инек саап халып турган, кашпагай херээжен кижини база бодап каан. Ол херээженнин хиктелип чүгүрүп турары ескелерден ылгалдыг ышкаш сагындырган. Бурунгу тыва кыс кижини кажан-даа казанак ажырып болбас (он чеди хар — **авторнун тайылбыры**), он дөрт, он беш харлыынданнa чүвени билир кылдыр өөредип эгелей бээр, чүвени билир кижи боду-даа өөрүшкүлүг, эр кижиге-даа хүндүлүг, чонунга төл шиигээдиг болур дижир турган. Казанак эрттирипкен кыстарны хөй чаш ажы-төлдүг дулгуяк азы азыраар малдыг бот кижилерже ыдалаар, ада-иезин «аалынга амытан аргыыс» деп кочулаар, а казанак эрттирипкен кыстың бодун сарыг-ханды аарыг, хос мургу аарыг апаар дижири хаая эвес турган.

Бурунгу Тывага кижилерни анаа-ла-бир «ужуру ындыг» чанчыл сагааш, үнелевес, чон караанга буянныг кижи болуп көстүксээш, үнелевес, культурлуг азы демократтыг кижи болуп мактаныксааш үнелевес, харын кара чангыс негелде—хижиниң меөү-шынарын, ниитилелдиң хүн бүрү амыдыралынга боттуг киржилгезин, чоннун, оон келир үеде салгалынга, кадыкшылынга салдарын барымдаалап үнелеп көөр турган. Ол дугайын база Сүмбе бодап, хөөкүй көвей чонум мени эр апарган кижи деп үнелеп турар чоор бе, оларның хөөкүн карартып болбас эвеспе деп аашкынып, эктин шимчеткилеп, хөрээнин чоргаарын билип, улуг кижи бо чүүү билип, бодап тур ирги дээш, кады чораан аянчыже шенеп көрүп турган.

Оглунуң адазы аңнап чоруткаш читкен уруг чүве бе — деп, боггаи иртпин ханыы, ижин-хырныы, дүлген эъдин чиген соонда, аал ээзи ашак кижи херээженче сегел салын сүвүреш кылдыр инпепкеш, бодалдыг домаанга бир-ле утка кирип чугаалаан. — Оон бээр үш чыл болду бе, дөрт чыл болду бе моң, кадай, күдээ-даа көөлбөзөн чүве. Чамдыкта дөн бажында аал артынче бөөлдээш кижи чаштынып маннап бар чыдарын мун-не көөр чүве харын...

Алдын-оол ДАРЖАА.
(Уланчылыг).

Ходжа Насреддин дугайында түрк улустуң хөктүг чугаалары

ХОДЖА ЧАДА САДЫП ТУР

Бир катап Ходжа херимге чада чөлээш, хана кырынче үнүп келгеш, чадазын өске талазынче көдүрүп аппарган, ону дамчып сад иштинче бада берген. Ону сад ажылчыны көрүп турган боон-тур.

— Чүү кижи сен, мында чүнү кылып турарың ол? — деп, ол Ходжаның чанынга чедип келгеш айтырган.

— Чада садып тур мен — деп, Ходжа таваар харылаан.

— Бо чада садар чер эвес-тир.

— Мугулай деп чүвеции але! — деп, Ходжа чугаалаан.— Чаданы кажа-даа садып болур деп чүвени билбес кижи сен бе?

«МЫНДА КӨЖҮП КЕЛГЕН ЭВЕС БИС БЕ?»

Бир дүне Ходжаның бажынынче оор киргеш, оон хамык эт-севин алгаш барган. Ходжа орун-дежээн чүктээш, оорнуң соонган чорупкан.

Оор бодунуң бажыңынче кире бээрге, Ходжа оон соонган дап берип чыткан.

— Мээн бажыңымче кай баарың ол?—деп, оор айтырган.

—Па, бис мында көжүп келбээн улус бис бе?—деп, Ходжа дүште-даа чок айтырып-тыр.

«ХУНААП ААРЫ ДЭЭРГЕ БЕЛЕН ЧҮВЕ-ДИР»

Бир катап Ходжаның бажыңынче оор кирип келген. Кадайы ашаанга дүвүреп чугаалаан:

— Оор кирип келди ышкаш. Ходжа чыткаш:

— Оожум-оожум! Ыыттава, хорам чүве, тып аптар чүве болза, ону хунаап аары дээрге белен чүве-дир.

«КУСКУН БИСТЕН-ДАА ХИРЛИГ»

Бир катап Ходжа кадайыбыле хеп чуур дээш хөл эрининге келгеш, саваңын уштуп салып каарга, кара кускун ужуп келгеш, саваңны теп алгаш ыыай болган.

— Дүрген-дүрген, саванысты кускун теве берди! — деп, кадайы алгырган.

— Чоор сен ону, кадай — деп, Ходжа чугаалаан. —Кускун хөөкүй бистен-даа хирлиг ышкажыл.

«АЪДЫМ СОЛАГАЙ ЧҮВЕ»

Бир-ле катап Ходжа чин тээр улус-биле кады чоруур дей берген. Эртен хамык өөрү далаш аъттанып турган. Ходжа база-ла эзенгизин тепкеш, аъттаны кааптарга, аъдының бажы артында барган.

— Э-эх, сеин-даа! —деп, улус ону кочулаан. — Аъдың дедир мунуп алган ышкажыл сен!

— Чок, —деп, Ходжа чепшээрешпээн. — Мен шын аъттандым, аъдым ыыдыг — солагай чүве болбазыкпе.

«ОҢ ТАЛАЗЫН БИЛБЕС МЕН»

Бир-ле кежээ Ходжа сугга аалчы келген, Дүне аалчы Ходжага мынча деп-тир:

— Сээн оң таланда лаа бар-дыр, ап берем, мен ону кыпсыптайн.

— Чүү дээриң ол, сээден сен бе!—деп, Ходжа кайгап харылаан. — Карангыда оң талам кайдазын канчап билир кижи мен!

«ОРУК КӨСТҮ БЭЭР ЧАДАВАС»

Бир-ле катап Ходжаның кожаларының оолдары мынчаар дугуржуп алганнар:

— Ходжаны ыяшче үндүр мегелепкеш, оон идиктерин часкаптаалам.

Олар ыяш чанынга чыглып келгеш, даваш-шимээн үндүрүп, алгыржып турып бергеннер.

— Бо ыяшче кым-даа үнүп шыдавас!

Оларның чаны-биле Ходжа эртип чыда, тура дүшкен:

— Мен үне-ле бээр мен.

— Чок, шыдавас сен! — деп, оолдар маргышкан. — Сен туржук, аныяк-даа кижи шыдавас. Че, шаптык болба, бар че!

Ходжа хорадай берген:

— Үнүп шыдавас че!?

Ол тонунуң эдээн азынгаш, идиктерин хойлап алган.

— Ыяшче үнерде идикти чүге ап аарын ол?—деп оолдар кайгап айтырганнар.

— Э-э, оолдар, херек апаар чадавас, ыяш кырынан чоруур орук көстүп кээрин кичээп билир—деп. Ходжа ужырылаан-дыр эвеспе.

ЧАРЫН БОЛГАШ ЧАРЫНЧЫ

Сөөлгү үеде республика солуннарында сарыг-шажын темазынга янзы-бүрү материалдарны номчукчулар хөйү-биле бижип турар апарган.

Ынчангаш моон мурнунда чонунуң ындыг-ла кончуг бүүреевин чораанын азы чажыды-биле кылып турганы сарыг-шажынның чүдүлгези ам актыг чарлыы-биле чон аразында нептереп, хүрээлер туттунуп, чонунуң эрги чанчылдарын катап тургузуп эгелээн кижи бүрүзүнге өөрүнчүг. Оон-биле кады сарыг-шажынның Улуг төлээзи, Баштынчызы XIV Далай-Ламаның Тывага чораанын база катап шажын-чүдүлгеге чоннарны база эки чүүлдү чугаалап болур.

Чүге чарыны төлгелээр кылдыр ажыглай бергенил?

Чарынны черле делегейнин бүгү чурттакчыларының чону хүндүлээр, Харын-даа Африка, Мурнуу Азия чурттарының чамдыызынга кижи өлүп каарга, кандыг-даа харжак кылбас, улуг амытаннарның чарны-биле кырындан дуй каап каар чанчылдыг. Чарын дугайында база бир хереч— Максим Мунзуктун «Гадание на бараньей лопатке» деп фильмде чарынап турары.

Хой амытан бодунуң хирези-биле ындыг-ла кончуг угаан чок амытан-дыр. Оон орнунга инек болза, ону кымдаа кадарбас, кежээ аалынче боду чаныр кээр. А хойну үргүлчү кадарар, аалынче чандырар. Ынчалза-даа оон бүгү угааны чарында барган. Өшкү база ындыг. Чүге дээрге, хой, өшкү черге чыдарда, кайы-бир талазы-биле чарның черге чыышыр, ийлендир чыдар. Ынчангаш чарын чер, делегей-биле сүлчээлиг, кайда чүү болурун ол бүдүү дыңнаалап билир, чүгле ону канчап, кандыг байдал-биле кижиниң билип алыры чугула. Ынчангаш кижи бүрүзү оон-биле чугаалажып, билип ап шыдавас, чүгле чарынчылар ону отка өрттедип турган, оон чажыт карталарын билип алыр. Ынчангаш чарынчының хуулгаазын философчу эртеми оон хамааржыр. Чарынның арында хөй карталар, демдектер бар. Чарынчы кандыг чүүлге салган болдур, оон дугайында «номчуп» билип алыр ужурлуг.

Бир-ле дугаарында, чарынын улуг калбак талазынын үстүмге чүү-даа дээш салырга, ыяап-ла «дээр эъриргези» деп демдек көстүп кээр. Ол демдек чок болза, дээр чаап, агаар-бойдус бахсыраары ол-дур. Оон ыкай-ла чарынчы бодунуң бодалдарын чарынның картазындан көрүп, чугаалап эгелээр. Чарынның кайы-даа талазында черле артык чүве чок. Ыяап-ла бир-ле демдек көстүр.

Тыва улус чарын салырда, оон дүрүмүн эн-ле шынгыы сагыыр турган. Чарын салып турда, кайы хамаанчок турун кылаштавас, ыяап-ла бөрттүг, кургаг ыяш-биле салыр. Бичии уруглар чарын көрбес. Бир мындыг таварылга болган. Сыын мыйызының үезинде эжим-биле (аныяк анчы) аңнап үнгеш, Тес-Хемнин Ужарлыг унунга хайыр маңаар дээш, чеде бердивис. Кежээ шай ижип алгаш, чарын салдым. Ол хүн деңдин аяс хүн болган. Чарынны көөрүмге, чүү-даа билдинмес, дээр эъриргези чок, орук мунгаш болган. Эжимге херектин ужурун, чарынның карта чажыдын чугааладым: «Чарын кончуг багай-дыр, чаъс чаап, орукчирик үрелип, багай чүвеге таваржыр болдувус бе? Чок болза, дедир ак черже үнүп, чанаал». Ону дыңнааш, эжим шугудап: «Чаңгыс борбак кара булут белин чок, көк дээр каракка көстүп турда, тенек аарыг кижи сен бе?»— дээш, мени чемелеп шаг болган. Ам канчаар, эштин шугулдаарынга чөпшээрежип, хайырга чыдын алдывыс. Ийи шак хире болганда казанак бажындан улут эвес кара булут көстүп келген соонда, улут чайык эгелээн, канчаар-даа арга чок, ана кочал-биле кудуп турган чүве-биле дөмей, оон кадында долу, чаъзы катай келген. Бир шак ажыр чагган долулуг чаъс соонда, суг улгадып, үер эгелээн. Арай боорда тын менди, аалга чаныр келдивис.

Оон эгелээш-ле анчы эжим чарынга бүзүрээр апарган.

Ынчангаш бодумнуң таламдан, чарынчыларга, чарынга, ону эки көөр кижилерге бүзүрээрим аргажок. Өске номчукчулар чарынчыларга та бүзүревенер, та бүзүревенер, ол боттарынарның хереэкер-дир. Ынчангаш чарынчылардан чарын дугайын, да саналынарны маңадым. Өске номчукчуларга база ол солун болуп ужурлуг.

Санлаа ТАНОВ.
Тес-Хем район.

Чап-чаа тиккеш, каастап каан
Чараш өөвүс чаның орта,
Чажывысты дырап, өрээш,
Чалыыларны өгже чалаал.
Аалывыста аккыр өгнүн
Аяк шайын аартазыннар.
Уруг-дарыг ойнап-хөглеп,
Уран ырдан ырлашсыннар.

Охемчик ОНДАРНЫҢ тыртырган чуруу.

ТЫВАНЫ НҮГҮЛДЭЭРЛЕРГЕ

Сөөлгү үелерде чамдык «аксы-биле аал көжүрер «бижээчилер» Тыва дугайында амыдыралга дүүшпес, нүгүл-хоп колдаан чүүлдерни бижигилээнин номчукчулар эки билирлер.

«Ындыг чурт» деп,
«мындыг чурт» деп
Ында-мында нүгүл-хоптар
Күжүр Тывам сеин бактап,
Күзүрүм дег эстеп турду...
Экини-даа, багайны-даа
Эктин орта чүктеп алыр
Ынак чуртум, арат чонум
Ындыглардан ядараваан.
Арын-нүүрүн арта баскаш,
«Алдар» сүрген хопчуларга
Сагыжымның ханызындан
Чангыс мону сөглексээр мен:
Тыва кижээ тыва деп сес—
Тыныр чоруур агаары дег.
Тыва кижээ Тыва деп чурт—
Тыны ышкаш үнемчелиг.

Монгуш ДОРЖУ.

АТАМАННЫҢ ТУТТУРГАНЫ

Обнинск (Калуга область). Обнинск казачествозунуң атаманы хенертен кара-бажынга суктурып алган. Бодунуң бажынынга ол дыка хөй оксоону болгаш чепсекти суп турган, эрге-хоойлу органнары-биле чөрүлдээлежи берген. Казактарның атаманындан 3 гранатаны, 1020 автомат огун болгаш бүрүткедилгеде чок 2 боону хавырган. Тайбын үеде ону аваа чыыл, шыгжап турганыл дээрзин чогуур органнар удавас тодарадыптар.

Мындыг база болгулаар

СОЛУЙ КЕТТИНГЕШ...

МОСКВА. Кем-херек үүлгедикчизи кандыг-даа хеп кеттинип алыр болза, ол кажан-даа херек үүлгедиринге белен. Пенза хоорайга дерт аныяк кижи үнү чок аныяк кижини эттеп каапкан. Чангыс кижини эттеп-эттеп, ыыы ханган эрлер харын-даа оон идик-хевин үптеп, багланып чораан шагын болгаш кроссовкаларын уштуп, карманынга чораан 9 рубльди безин алырындан ческинмээннер. Ындыг-даа болза үптекчилер алган үүлдерни ажыглан четтикпейн барганнар. Оларны дораан-на влередип, туткан. Кымнарыл дээрзин айтырып, хынап кээр орта... олар шупту аваа хептиг шагдаа ажылдакчылары болган дээрзи илередип,

А Курган областың Катай районунга ийи кем-херек үүлгедикчизи «херек кылып» чоруурда, шагдаа хептер кедип алган. Олар дүне боттарының база ийи өөнүктеринге каттыжып алгаш, орукка чораан «Жигулини» тургусканнар. Аваа Уралдын алюминий заводунуң ажылчыны болгаш Алма-Атаның чурттакчызы хөрээжен чоруп орган. Шагдаа хеп кеткен үүлгедикчилер оларны мегелеп, хыналда кылып турарын дыңнаткаш, автомобильдин соонга чораан эжеш 200 кыдат кроссовкаларны уштуп алгаш, ону дугаары чок «Жигулиге» чүдүрүп алгаш, ол хеөөр арлы берген. А ийи коммерсант ол черниң эргехоойлу ажылдакчыларының дугайында чиктин кончүг бодал бодап, орукка девидеп артыт калганнар.

БОТ-КАМГАЛАДЫЛГАНЫҢ ДУЗАЗЫ

КИШИНЕВ. Молдовада күрүнеин «Асито» камгаладылга компаниязының бажыныдан хенертен хөй акша түнүг үүлдер читкен. Ындыг-даа болза ол читкен үүлдерни фирма мөөнунда камгаладып алгаш турган. Ол-ла дораан полициянын дүрген ажылдаанының түнелиниде кем-херек үүлгедикчизин истеп үндүрүп келгеш, аваа шуут кайгап каан; оорлаан кижи «Асито» компаниязының ажылдакчызы М. болган. Камгаладып каан эт-хөреңгини компания төлеп бээр дээрзи шын, ындыг-даа болза оор ону бодунуң дужунда базала үлежир болаан-дыр ийин. Оон алган эт-хөреңгизинин түнү алды оранның сан болган-дыр.

КРОССВОРД

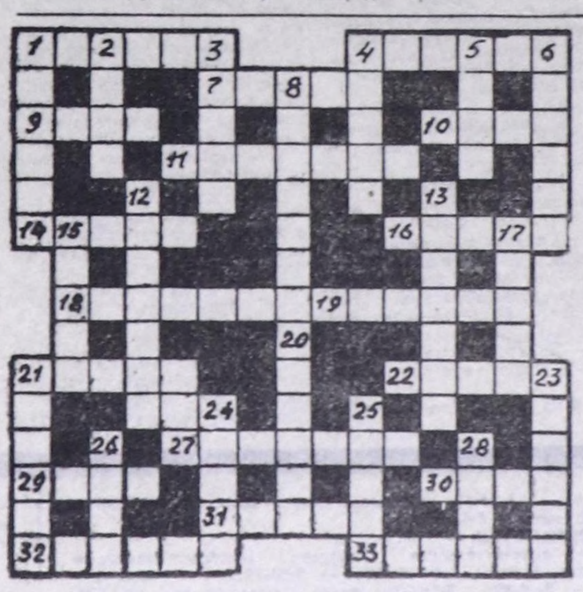

ДООРА ДУРГААР: 1. Бай-Тайгала хем. 4. Таңдыда чер ады. 7. Кызыл өөнүг эртине даш. 9. Орус хөрээжен ат. 10. Соок чепсек. 11. Область төвү. 14. Харылзааның бир хевири. 16. Өөр мал. 18. Сураглыг орус шүлүкчү. 19. Баардан, чагдан тыва национал чем. 21. Орус эр ат. 22. Чем аймаа. 27. Хову үнүжү, аза-бергү. 29. Н. Карамзинин сураглыг чогаалының маадыры. 30. Куш. 31. Төрелдеп келген кижи. 32. Малдың төш кежи. 33. Ыттың шола ады.

УЗУН ДУРГААР: 1. Мал төлүнүң мойнунга чоруур баг, чеп. 2. Франциядa порт хоорай. 3. Тывада суур. 4. Тыва төрел-бөлүк. 5. Араатан ан. 6. Ус оруунда суур. 8. Даг. кезээ, кертилек. 12. Бии-Хемде чер ады. 13. Тыва төрел-бөлүк. 15. А. Пушкинин «Цыганнар» деп шүлүглелиниң маалыры. 17. Эзиртир суксун. 20. Хайгаракчы, кадарчы. 21. Тыва хөрээжен ат. 23. Красноярск крайда хоорай. 24. Эрги Тывага албан-дужаал, ноян дузалакчызы. 25. Чылгычының эдилели. 26. Араатан куш. 28. Саар инек коданы.

Кроссвордту Николай СОЛУНЧУ тургускан.

• • •

ЧОНГА АЖЫЫ ЧОК БОЛГАН

Барыын-Хемчиктиң Улуг-Акта чүрттап турар малчыннар болгаш еске-даа кижилер Үстүү-Каңгылыгның бажында Ногаан-Хөлдү Ак-Довурак хоорайның албан-дужаалдыг, каш-ла санныг кижилери хөй чылдар иштинде чүгле боттарынга ажыглан, оон балык-байланың, чоок-кавызында ан-меннерин кыра шаап, төтчеглен турарының дугайын дыннадырга-даа, районнуң удуртур органнары болган харысалгалыг даргалары-даа тоон көрбейн, хыналда кылбайн, кулак дашты-биле эрттирип келгеннер. Тус чер чүрттакчыларының хомудап турганының ужуру он хөлдү эге бажында бөлүк кижилериң эвес, харын Ак-Довурак хоорайның, «Тыва даг-дүгү» комбинаттың ажыл-ишчилериниң эрге-ажыының таарыштыр ажыглаарын чөпшээрээни боон турар.

Шак-ла ындыг уткалыг хомудалды Барыын-Хемчик районнуң чагырыкчызы Геннадий Иргитке ам-на ол каш санныг кижилерге хамаарыштыр боттуг хемчеги алыр боор дээш, олар база катап кирген. Шынап-ла, харын ол даргa районнуң көдээ ажыл-агый эргелелиниң начальниги Эрес-оол Куулар, бойдус камгалалының комитединиң даргазы Дарый-оол Саая, еске-даа, шуптузу сес кижи составтыг бөлүктү Ногаан-Хөлче чоруткан чүве. Бо күүлдүн автору база оларныңбиле кады чоруткаш, херектиң ужуру чүдел дээрзин боду караа-биле көрген болгаш билип-даа алган.

1986 чылдың чазынында «Тыва даг-дүгү» комбинаттың удуртукчулары Ногаан-Хөлге чедер орукту аштап-арыглаан соонда, аная пелядь дээр балыкты өстүрери-биле салган. Чогуур албан-организацияларга, республика чергелиг удуртукчуларга чедип түргаш, демги ол үстүнде айыткан бөлүк кижилер, Ногаан-Хөлдү «Тыва даг-дүгү» комбинатка быжыглады-лып алганнар. Ол дугайында Тыва АССР-ниң Министрлер Чөвүлелиниң 1986 чылдың ноябрь 26-да үндүрген 249 дугаарлыг доктаалдыдан ушта бижээн сөстер Үстүү-Каңгылыг аксында оян-кыяр арга чок кызыы орукта азып каан ам-даа куурара берген турар чорду.

Ажылчыннар «азыраарыбиле комбинаттың үндүрген хөй чарыгдалдарының дугайында маргылдаа турбас. Ынчалза-даа ол пелядь дээр, амданныг-чаагай балыкты чогум кымнар ап чип турганын көрээлинер. Олар болза комбинаттың чингине директору турган, буступ дүшкен ССРЭ-ниң улус депутады Юрий Трофимович Комаров, оон амгы үеде чингине директору Геннадий Парамзин, кол бухгалтер Виктор Волков, транспорт цехинин кол механиги Григорий Кудрявцев, дузалал ажыл-агыйның директору Кензин, хөй чылдарда комбинаттың хандырылгазын эргелеп турган, ам пенсионер Петр Павлович Вылегжанин болгаш Барыын-Хемчик районнуң күүскомунуң даргазы турган Станислав Ильенков олардыр. Бо ады үнгеннерин Саян артында таныш-көрүштерн хээп, ол хөлдеи балыктап, оон чоок-кавызында тайга-сыннардан аңнап-даа турганын хөлдүн таныылы болгаш ында малчыннар-даа чугаалап турдулар. Олар тыва болгаш орус-даа ажылчын аңгының төлээлекчилериниң анаа кажан-даа келбейн турганынга бодаарга, ол-бо албан чөлдеринде янзы-бүрү машиналар көвүдеп келген—чүүк-даа машинизынга, чиик машинага-даа ажылдап болур. Ынчалзажок Шойдунуун машина-техникага ажылдаксаар хөннү чок болган. Кызылдың кооператив училищезинге өөренип кирген. Ону доозуптарга, Тере-Хөл районзунче садыгладып чоруткан.

1948 чылдың күзүүнде төрээн чери Эржимге садыгжылай берген. Өскен-төрээн чериниң бойдус-байлаанга Шойдун дендиг-ле ынак. Ховаларында, шыныаларында тараа тарыыр, сиген кезер шөлдерлиг, дагларында, шаттарында делгем улуг одар-белчиврлиг, чүзүн-бүрү кодан-кодан мал-сүрүү чылар-чылбас кыны берген өттап чоруур, кайгамчык чараш Эржимге социалистиг ыаартылгалар эргелээн. Эржим-Ооруу Калинин аттыг совхозтуң төвү апарган. Эге школа, кижи болгаш мал эмнелгелери ажылдап, көдээ Совет Эржим чонунуң—артель кежигүннериниң-даа, хүү араттарның-даа ажыл, амыдыралын үштап-баштап турган. А көдээ магазиниин ажылын Владимир Сапсыкаевич харыылап. Эржимниң чонун хереглел бараанналрыбиле үзүктел чок хандырар дээш кызын ажылдап кирипшинчизин киирген ёзулуттла кайгамчык оран болду.

Үстүнде адыг үнген кижилер хөлдүн байлаан хөй чылда туразында аажылап, ажыглап келген даргаларывыс, бичии-даа бурууда вас, харын «Тыва даг-дүгү» комбинат хөлдүн хоойлу-дүрүм ёзугаар ээзи чүве, ынчангаш орук кылган шүүделивис садыызынга ам-даа алыр-чиривис бар» дизе хөнүү эвесне олар. Оларда чон дугайында сагыш салыр уг-шиг-даа чок дээрзи билдингир.

Район чагыргазының төлээлери ийи УАЗ дээр машиналарга олуруп алгаш, орай дүне ээп чедип келдивис. Атсураглыг Улуг-Актың Алдыы, Үстүү Каңгылыгларның, Шолбанактың малчыннарынга болгаш ында хуузында чүрттап олурар хоочуннарга, аныяктарга-даа база ужуражып, чугаалашкан бис. Олар район чагыргазынга боттарының дилээн, хомудалын дыннадып чедиреринн дилээннер. Оларның дилээ мындыг: Ногаан-Хөлдү бөлүк даргаларның хүндүлүг ужулгаш, хөлге ак сеткилдиг ээдеп тывар болгаш хөлдүн, ону долгандыр турар арга-ээзимнериин байлаан чүгле чонга ажыктыг кылдыр таарыштыр тургузар болза чогуур.

Мөңгүн-оол ООРЖАК.
Кызыл-Мажалык суур.

ХҮРЕҢ АДЫГ БАР БЕ?

Тываның девискээринге хүрен адыгны өлүрүп болбазының дугайында Тыва Республиканың Президентизиниң Чарлыын номчааш, адыг деп ан дугайында бодумнуң чамдык бодалдарымны илереддип бижиксээн кижи мен. Ажыыбиле чугаалаарга, бистиң Тывада хүрен адыг дээр адыг чок. Мен ону дыннап-даа көрбээн кижи-дир мен. Чогум еске районнар девискээрлериндe бар-даа боон чадавас ыйнаан ол. Бистиң Тожуда хүрен адыг хайы төөгүден бээр черле түрүп көрбээн. Бистиң бурунгуларывыс ындыг адыгларны кара адыг азы бора-сарыг адыг деп адаар болгай. Ынчаарга шагшаанда кижилер адыгны Чаш-Бора деп адап-даа чораннар.

Мен бичии чорумда, шаанда ашактар аң дугайында чугаалажып олурда, Тожуга ынчаар адаар адыгның турун көрбээнин билип алган мен. Өдүген чүрттуг Бараан Чурукпан деп кырган ирей Саян артында бир хем черде хүрен адыг дээр, доруг аът чүзүнү-биле демей дендиг улуг адыглыг чер көрген мен дээнин ачамдан дыннаан мен. Хүрен адыгга кандыг-даа боо огу дыынмас, кижиден деспес, уя-үнгүр каспас, черии аная-ла чара каскаш, кыштаар чүве деп чугаалаар чорааныгай.

Оран-чүрттүн байлаан камгалаар дугайында чазактың доктаал шинтпири кончуг шын дээр мен. Бистиң Тожунуң ачылары адыгны хөйнү кыра шаап турып бербес, күскү сезонда олар 2-3-түү тыпса-ла, ам болганы ол улус.

Шөмбүл САМБУУ.
Тожунуң Адыр-Кежиг суурунуң чүрттакчызы.

МӨҢГҮН-ТАЙГАМ

Буурарган буурул бажын будуттунуп,
Булут тыртып, каастанып аржыылаңган
Мугур- Карты ийи хеми саарыглап,
Мурнуу чүкче чаржып баткан —

Меңгилерлиг,
Бедиктерлиг,
Мерген чонуут
Мээн черим — Мөңгүн-Тайгам.
Экер ала эзир безин шүүргеди
Эдек адаа, ырак куду ужуп эртер
Эрес-кежээ малчын чонун оглу, кызы
Эптиг-деминг эдээн чурттаан —

Артыш, шаанак
Айдыс чыттыг,
Аажок эргим,
Ава черим — Мөңгүн-Тайгам
Чайын безин харын чаптар,
Чаңчыкпаннар кайган чанар.
Чайынналган меңгизинде
Чараш өөпер хереллеңген —
Тоолчулар
Бурун чурту,
Топтан ханмас,
Мурну олбук — Мөңгүн-Тайгам.

Зоя ДОНГАК.

СҮТ-ХӨЛДҮҢ БАЛЫЫ

Интервью

Бо чылдың сентябрь ай эгезинде Сүт-Хөл районнуң төлээлекчилериниң каттышкан хуралы боон эрткен. Аная Сүт-Хөлдүн, Кежээ хөлдериин балыын тудуп, рынок үезинде чонну аъш-чем-биле хандырарын экижидериниң дугайында чугаа болган. Районнуң экология болгаш бойдус курлавырларының комитединиң даргазы Комбужап Алдын-оолович Ховалыгдан ук хуралдың ажылының дугайын чугаалап бээрин дилээш, каш айтырыгларны салган кижи мен.

— Бистиң районда бойдустуң чаяан кааны Сүт-Хөл, Кежээ дээн ышкаш, балыктыг хөлдер бар болгай. Хуралга ол дугаймда дугуржулгалыг чугаа болган-дыр. Ону сонуургадын чугаалап болур силер бе, Комбужап Алдын-оолович?

— Россия Федерациязының чамдык девискээрлериниг бодаарга, Тывада аржаан суглар-лыг, алмаз дег ариг-даа хөлдер эвээш эвес. Оларның бирээзи Сүт-Хөл болгай. Ол Кызыл-Тайганың кырында 1400 гектар черде турар. Хөл боду далай деннелиинден 2 километр бедик боон турар. Сүт-Хөлге улуг балыктар хамаанчок, бичии байланнар безин турбаанын улуг назылыг кижилер чугаалап турар.

1968 чылдың чайынында Томск областың балык ажылагый черинин эртемденнери, ажылдакчылары Сүт-Хөлдүг шилип алгаш, аңаа Тывада чок пелядь дээр балыктың үүргенезин бир-ле дугаар шенеп салганнар. Олар бүдүнчартык, ийи чыл эрткенде өзүп үлгады берген. Бир балыкты-ла тутканда дензилээрге, ынчан 500 грамм чедип турар болган. Ону хөөрге, ол балык аная тааржып, өзүп көвүдеп эгелээнн тодаргай болган. Ийи дугаарында Сүт-Хөл Иркутскиде хөл-биле бүгү талазы дөмей боорга, Байкал хөлде нептерээн омуль дээр балыктың үүргенелерин байлан апаргыжеге чедир өстүргеш, оларны түскай саваларга ургаш, 1974 чылда эккеп салган. Оон бээр өлүмүн хөй чылдар эрткен, Сүт-Хөлдүн балыы-даа өскен. Ол дугайында түскай эртемниглер—ихтиологтар шинчилеп турган бадыткааннар. Амгы үеде олче хөй-ле арыг суглуг дамырактар хаа кирип чыдар болганда, ында чүгле пелядь эвес, харын база кадырыгдан эгелээш, беш хевирлиг балыктары бар апарган. Балыктың өзүп көвүдүнин хөлдүн савазынга безин өсүнмаскан санында ийи-чангыс сес октажыр апарган, ынчан турза-турза, шуут таныжа бергениер.

Дыртый Кызыл-ооловна Ховалыг башкының хары чөөрби четпээн. Ортумак дурт-сынныг, дыгый эзтханныг, хүрен-кызыл шыраймалыг, хүлүмзүрүп чоруур хоюг карактарлыг, чоон сарыг чажы күрлак ажып чоруур. Хоорай черге он классты дооскан болгаш, аажы-чаны, бодун ап чоруурун онзагай байдалдыг, кеттинин чоруурун арыг-силиг. Оон чаражы, кижизиг аажы-чаны Владимирнин чүрээн хаара туда берген.

Бо-ла чериин үнүн тепкен
Богба челдиг Бора-Дойну
Бодалымга кире берген
Борбак кызыл кулугурну.
Сарыг шыктың үнүн тепкен
Салбак челдиг Сараланы.
Сагыжымга кире берген
Сарыг чаштыг кулугурну.

Владимир Саспыкпаевич, чамдык доскут секилдиг оолдар ышкаш. Дыртыйнын чүгле чаражынга үгаанын үндүр ынакшый бербээн. Оон кижизиг аажы-чаны, ажылишчизи, үгаан-сарыылдыы, сагыш-човангыры өскүе-чангыс өскен өрге магаданчыгла болган. Чаңгыс-ла эвчок чүве хар-назынының өлүмүн үлгады берген.

Бир кежээ Эржим-Оорууунун үстүнде хавакчыгашка селгүүстел кылаштажын пораш, Шойдун Верага арай боорда диттигип чугаалаан:

— Шагда-ла чугаалаваа дээш буруудатпайн көрүнер, думмай. Таныышканывыс күндеи бээр дыка-ла боданып келдим. Хар-назыным улгаткан — үжен бирлээн кижиле болгай мен. Аныяк кижидир силер. Чүү деп бодаар силер? Сөөлүнде барын хомудап, бодунарны хилинчектей бербес силер бе?

Дыртый тура дүшкеш, Шойдуунуң караанче хомудаан сеткилдиг өлүмүн алгаш турган.

— Чиктиндерин але. Че, чоруулунар, соогу кончуг апаады — дээш, Шойдуунуң холундан четкеш, суурже углапкан.

Вераның (Дыртыйнын орус ады) Владимирге ынакшаанны оон дудавас, харын оон ажар-дыр дээрзи билдине берген. Хөрээжен тыва кижиниң ынакшылы чажыт, нарын. Бир ынакшаан кижизинден салдынары чок, амыдыралдың кокла оруу кандыгдаа шаптараазыныг болзажок, кончуг-ла быжыг туруштуг.

Даартазында кежээ Шойдун Вераның чүрттап орган бажынына келгеш, оон чемоданын он холунга туткаш, бодун колдуктай четкеш, бажыңынче базылкан. Ынчан 1949 чылдың апрельдин эгезин турган. Дөртен-бежен чылдарның патриотчу ийи кижизин кандыг-даа куда дүжүрбейн, ийи боду чугаалашкаш, ынчаар өг-буле туткан. Олар амыдыралдың кадыг-бергезин кымнын-даа дузазы чокка, чүгле боттарының туруштуг күзел-соруу-биле ажып эртип шыдаан.

Эржим-Оорууунуң ужурашкан санында ийи-чангыс сес октажыр апарган, ынчан турза-турза, шуут таныжа бергениер.

Дыртый Кызыл-ооловна Ховалыг башкының хары чөөрби четпээн. Ортумак дурт-сынныг, дыгый эзтханныг, хүрен-кызыл шыраймалыг, хүлүмзүрүп чоруур хоюг карактарлыг, чоон сарыг чажы күрлак ажып чоруур. Хоорай черге он классты дооскан болгаш, аажы-чаны, бодун ап чоруурун онзагай байдалдыг, кеттинин чоруурун арыг-силиг. Оон чаражы, кижизиг аажы-чаны Владимирнин чүрээн хаара туда берген.

Бо-ла чериин үнүн тепкен
Богба челдиг Бора-Дойну
Бодалымга кире берген
Борбак кызыл кулугурну.
Сарыг шыктың үнүн тепкен
Салбак челдиг Сараланы.
Сагыжымга кире берген
Сарыг чаштыг кулугурну.

Владимир Саспыкпаевич, чамдык доскут секилдиг оолдар ышкаш. Дыртыйнын чүгле чаражынга үгаанын үндүр ынакшый бербээн. Оон кижизиг аажы-чаны, ажылишчизи, үгаан-сарыылдыы, сагыш-човангыры өскүе-чангыс өскен өрге магаданчыгла болган. Чаңгыс-ла эвчок чүве хар-назының өлүмүн үлгады берген.

Бир кежээ Эржим-Оорууунуң